

पहिलो दिन

- दर्ता, परिचय, र उद्घाटन
- जनवकालतमा क्षमता वृद्धीको सन्दर्भ
- विकासमा प्रतिमान परिवर्तनको समीक्षा
- सामाजिक स्तरमा शक्ति विश्लेषण

सत्र - १

दर्ता, उद्घाटन र परिचय

समय: २ घण्टा

सत्रको समग्र उद्देश्य

कार्यशालामा सहभागीहरूको परिचय

सत्रको विशेष उद्देश्य

- सहभागीहरू तथा स्रोत व्यक्तिहरूको दर्ता
- सहभागीहरू तथा स्रोतव्यक्तिहरूको आपसी चिनजान
- सहभागीहरूका अपेक्षाको अभिलेखीकरण
- नियम निर्माण (यदि आवश्यक परेमा) तथा बन्दोबस्ती र अन्य सम्बन्धित विषयवस्तुका बारेमा स्पष्टोक्ति

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप १.१ दर्ता	१०	(१०)
क्रियाकलाप १.२ उद्घाटन समारोह/कार्यक्रम	१०	(२०)
क्रियाकलाप १.३ आपसमा चिनजान	३०	(५०)
क्रियाकलाप १.४ सहभागीहरूको अपेक्षा सङ्कलन	१५	(६५)
क्रियाकलाप १.५ प्रशिक्षण कार्यक्रमका उद्देश्य तथा विषय वस्तुलाई सहभागीहरूका अपेक्षाहरूसँग समायोजन गर्दै विचारहरू आदान-प्रदान गर्ने र सहभागीका अपेक्षाहरूलाई स्मरण पाटी (Parking Lot) मा सङ्कलन गरी राख्ने ।	२५	(९०)
क्रियाकलाप १.६ व्यवस्थापन सम्बन्धी जानकारी प्रदान गर्ने, नियमहरू बनाउने, (आवश्यक भएमा) समितिहरू गठन गर्ने ।	३०	(१२०)

पूर्व तयारी

- तालिम कक्षामा आवश्यक पर्ने सबै सामग्रीहरू मिलाएर राख्ने र आवश्यक विद्युतीय उपकरणहरू जस्तै LCD प्रोजेक्टर, ओभरहेड प्रोजेक्टर, कम्प्यूटर आदिको परीक्षण गर्ने । सेतो पाटी र नरम पाटीलाई आवश्यक पर्ने ठाउँमा मिलाएर राख्ने । माथि उल्लेख भएका सामग्री सहभागीहरू तालिम कक्षामा प्रवेश गर्नु अगावै पूरा गर्नुपर्दछ ।
- परिचयात्मक सत्रका लागि सहजकर्ताहरू पूर्णरूपमा तयार हुनुपर्दछ । सहभागीहरूको ध्यानाकर्षक क्रियाकलाप (Icebreaker) हरू र त्यसका लागि चाहिने सामग्री पहिले नै तयारी गर्नुपर्दछ । यस पुस्तिकामा उल्लेख गरिएका विभिन्न सत्रका लागि बेलुन विधिलाई छनोट गरिएको छ । यस कार्यका लागि केही बेलुन, धागो र कागजका टुक्राहरू आवश्यक पर्दछ । यी सबै सामग्री पहिले नै तयार गर्नुपर्दछ ।

यस सत्रका लागि चाहिने सामग्री

स्रोत सामग्री १.१ परिचय गर्दा समेट्नु पर्ने जानकारी

स्रोत सामग्री १.२ कार्यशालाका समग्र उद्देश्य

स्रोत सामग्री १.३ कार्यशालाको समय तालिका (In the form of handout)

अन्य सामग्री

- कापी, कलम, कागज, तालिम भोला (आवश्यक परेमा) आदि सहभागीलाई वितरण गर्न ।
- यदि भोला दिने भए तालिमको सुरुमा नै दिनुपर्दछ ।
- मार्करहरू, पुराना पत्रपत्रिका, मेटाकार्ड (६ x ८ का रङ्गीन कागज वा टुक्राहरू, टास्ने टेप, रूलर, तुल/ ब्यानर आदि ।
- दर्ता गर्नका लागि खाका वा रजिस्टर तयार गर्ने ।
- यदि भिडियोपर्दा भि.सी.आर., मनिटर वा अन्य सामग्री आवश्यक परेमा कार्यक्रम सुरु हुनुपूर्व नै व्यवस्थित गर्ने ।
- यदि तपाईं सहभागीहरूलाई साँझमा केही भिडियो चित्रहरू देखाउन चाहनुहुन्छ भने आवश्यक पर्ने चलचित्र क्यामरा र सञ्चालकको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- यदि तपाईं तत्काल फोटो खिच्न र सहभागीलाई वितरण गर्न चाहनुहुन्छ भने अथवा लिखित सामग्रीको तत्काल धेरै प्रति बनाउन चाहनुहुन्छ भने तपाईंले उपयुक्त क्यामरा, फोटो खिच्ने मानिस र फोटोकपी गर्ने उपकरणको पनि योजना बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

माथि उल्लेखित सामग्री प्रत्येक दिन तालिम कक्षमा उपलब्ध हुनुपर्दछ । यी सामग्री आवश्यक स्थानमा छन् भन्ने कुराको पुष्टि गर्नु सहजकर्ताहरूको जिम्मेवारी हुन आउँछ । माथि सूचीकृत सामग्री प्रत्येक दिन आवश्यक पर्दछन् । त्यसैले अर्को सत्रका लागि सामग्रीको प्रतिरूप बनाइरहनु पर्दैन । यहाँ केही खाली ठाउँ छोडिएको छ यसमा तपाईं आफ्ना आवश्यकता लेख्न सक्नुहुनेछ । (तपाईंका आफ्ना आवश्यकताका लागि यहाँ केही खाली ठाउँ छोडिएको छ ।)

कार्यशालामा प्रयोग गरिने विधि

कार्यशालाका सहभागीहरू प्रस्तुतीकरण र सहजीकरण जस्ता साझा सीप र तालिमका विभिन्न विधिको बारेमा सामान्यतः परिचित हुन्छन् भन्ने कुरा यस निर्देशिकाले विश्वास गर्छ । तसर्थ कार्यशालामा प्रयोग हुने विभिन्न विधि सूचीकृत वा व्याख्या गरिरहनु पर्दैन । तथापि कार्यशाला सहभागीतामूलक विधिबाट सञ्चालन गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । यस सन्दर्भमा "cycle of adult learning principles" चक्रीय प्रौढ सिकाइ सिद्धान्तको प्रस्तुतीकरण सहयोगी हुनसक्छ । (यसका लागि ओभरहेड, एल.सि.डी प्रोटेक्टर वा अन्य दृश्य उपकरणहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ र त्यस चक्रभित्रका विभिन्न विषयवस्तुका बारेमा व्याख्या गर्नु पर्छ ।

यस बाहेक कार्यशालाको सुरुमा सहजकर्ताले के कुरा आदान-प्रदान गर्न आवश्यक छ भन्ने कुरा निर्णय गर्न सक्छन् । यसमा प्रौढ सिकाईचक्र, केही सहभागी उन्मुख र सहजकर्ता उन्मुख विधिहरूका बारेमा चित्रहरू समावेश हुन सक्छन् । यदि तपाईं यी धारणाका बारेमा प्रस्तुत गर्न आवश्यक ठान्नुहुन्छ भने, यसका लागि आवश्यक सामग्री निश्चित रूपमा तयार गर्नुपर्दछ ।

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - १

क्रियाकलाप १.१ दर्ता

समय: १० मिनेट

यो अनौपचारिक सत्र हो । विदेशी सहभागीहरूको हकमा कार्यशाला सुरुहुने अघिल्लो दिन साँझमा नै दर्ता गरिसक्नु पर्छ । यस सत्रको अर्थ सहभागीहरूको आगमनको अभिलेख राख्नु र उनीहरूलाई केही सामग्री (कपि, कलम, आवश्यक व्यवस्थापन सम्बन्धी जानकारी जस्तै, टेलिफोन र यातायात खर्चको फारम भर्न दिनुपर्छ । त्यसकारण उनीहरू कार्यशालाको सुरु गर्नका लागि तयार हुन्छन् ।

दर्ता प्रक्रियालाई सहज बनाउन धेरैवटा खाका तयार गर्न सकिन्छ । यी खाकामा (क) बस्ने कोठाबारे जानकारी दिने तालिका, (ख) उपस्थिति फारम र (ग) व्यक्तिगत विवरण फारम जसमा यात्रा विवरण र के खान पाइने, नपाइने सम्बन्धी विवरण समावेश हुन्छ । स्थानीय सहभागीहरू मात्र भएको कार्यशालाको लागि दर्ताका लागि एउटा सामान्य फारम, रजिष्टर वा सादा पाना पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यदि सबै कुरा राम्ररी तयारी गरेको भए यसका लागि छुट्टै समय आवश्यक हुँदैन । प्रत्येक सहभागीले कार्यशालाका सुरुका कुनै पनि सत्रमा आफ्नो दर्ता पूरा गर्न सक्छन् ।

प्रत्येक दिनको उपस्थितिको अभिलेख राख्नु पर्ने भए त्यसका लागि उपयुक्त रजिष्टर तयार गर्नुपर्छ । सहभागीहरूको विवरण, ठेगाना, सम्पर्क ईमेल आदि बाँड्न चाहेमा रजिष्टरमा विवरण लेख्ने खालि ठाउँ छाडि दिनुपर्छ । दर्ता प्रक्रियामा तल उल्लेखित जानकारी सङ्कलन गर्न सकिन्छ:

- सहभागीको नाम
- सहभागीको आफ्नो संस्थाको नाम
- सहभागीको पद
- विशेष रूचिको क्षेत्र/विशेष दख्खल
- पत्राचारको ठेगाना
- टेलिफोन, प्याक्स
- ईमेलको ठेगाना
- यात्रा विवरण (प्रस्थान गर्ने दिन, समय, टिकट पुनर्निश्चित गर्नु पर्ने या नपर्ने)
- विशेष अनुरोध (जस्तै इच्छाएको खाना)
- भाषा (बहुभाषिक कार्यशालाका लागि मात्र)

क्रियाकलाप १.२ उद्घाटन

समय: १० मिनेट

विशेषतः अनौपचारिक वातावरणमा सञ्चालन गरिने यो अनौपचारिक कार्यक्रम हुनेछ । सहभागीका रूचिका आधारमा केही संस्थाका वरिष्ठ व्यक्तित्वलाई उनीहरूको विचार र अनुभव व्यक्त गर्नका लागि आयोजकले आमन्त्रण गर्न सक्दछ । यस कार्यक्रमलाई राम्ररी सञ्चालन गर्न सहजकर्ता वा आयोजकमध्ये एकजनाले सञ्चालकको रूपमा कार्य गर्नुपर्दछ । यदि दर्ताप्रक्रिया अघिल्लो दिनै सकिएको भए यसै सत्रबाट कार्यशाला सुरु गर्न सकिन्छ । यस सत्रमा सञ्चालकले मुख्य भूमिका निर्वाह गर्दछ र तलका कुराहरूमा पूर्ण तयारी गर्नुपर्दछ ।

- वक्ताको दर्जा ।
- दर्जाअनुसार उपयुक्त शब्द, भाषाको प्रयोग ।
- वक्ताहरूलाई उद्घाटन समारोह कुन तरिकाले हुन्छ भन्ने कुरा जानकारी गराउनु पर्दछ ताकि उनीहरू आफ्नो भूमिकाको बारेमा स्पष्ट हुन सकून् ।
- तालिम कार्यक्रम, यसका मुख्य उद्देश्य तथा आयोजकले वहाँको भाषणमा समावेश गर्न चाहेका बुँदाहरू र सहभागीका विषयमा उनीहरूलाई पूर्वजानकारी गराउनु पर्दछ - यदि आवश्यक परेमा आयोजकले वक्ताका लागि भाषणसमेत लेखिदिनु पर्ने हुन्छ ।
- कार्यक्रम सुरुहुनु अगावै प्रत्येक वक्ताका लागि कति समय छुट्याइएको छ भनी जानकारी दिनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप १.३ परिचय

समय: ३० मिनेट

परिचयात्मक सत्रको सुरु उपयुक्त ध्यानाकर्षक (Icebreaker) क्रियाकलापबाट अघि बढाउनु उचित हुन्छ । यो कार्यक्रम प्रशिक्षण कार्यशाला भएकाले प्राविधिक कार्यशालाको रूपमा कार्य गर्नुपर्दछ । परिचयात्मक सत्रका लागि धेरै प्रकारका ध्यानाकर्षण क्रियाकलापहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ । सहजकर्ताले त्यसमध्ये कुनै एकको छनोट गर्न सक्दछ । यस तालिमका सबै प्रक्रियाहरू उपयुक्त र उत्तम प्रयोगको धारणाको आधारमा हुनुपर्दछ । कार्यशालाका विषयवस्तुसँग सम्बन्धित ध्यानाकर्षक क्रियाकलापहरू उपयुक्त हुन्छन् जसले सहभागीहरूलाई स्वभाविक रूपमा कार्यशालाका विषयतर्फ आकर्षित गर्न मद्दत गर्दछ । यस्ता मनोरञ्जनका क्रियाकलाप छनोट र प्रयोग गर्दा सहजकर्ताले केवल मनोरञ्जनको लागि मात्र प्रयोग गर्नु भन्दा कुनै विषय, विचार र सन्देश दिने उद्देश्य राख्नु पर्दछ । यसले सहभागीलाई विषय वस्तुमा आकर्षित गर्दछ र छिटो सिक्दछन् ।

आयोजकले सहभागीको ध्यान आकर्षित गर्ने क्रियाकलाप छनोट गर्दा दुईवटा पक्ष (मनोरञ्जन र तालिमको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित परिचयात्मक कार्यक्रम) लाई ध्यानमा राखी छनोट गर्दा राम्रो हुन्छ ।

यहाँ, दुइटै उद्देश्य मनोरञ्जन र विषयवस्तुसँग सम्बन्धित ध्यानाकर्षक क्रियाकलापको प्रयोग गर्न सकिन्छ भनी उल्लेख गरिएको छ ।

- सबै सहभागीहरूलाई उनीहरू बसेकै ठाउँबाट एक-दुई, एक दुई भन्दै गन्ती गर्न लगाई दुई समूहमा विभाजन गर्ने । यसो गर्दा पहिले देखिनै सँगै बसी परिचित भई सकेका व्यक्ति अन्य अपरिचितसित पर्दछन् र परिचित हुने मौका पाउँदछन् । यसरी समूह विभाजन गर्दा एक नम्बर हुने एउटा समूहमा र दुई नम्बर हुने अर्को समूहमा पर्दछन् र उनीहरूको सन्तुलित सङ्ख्याको समूह स्वतः बन्दछ ।

- प्रत्येकलाई एउटा आफ्नो नाम लेख्न सकिने सानो कागजको टुक्रा, र खाली बेलुन दिने ।
- प्रत्येक सहभागीलाई आ-आफ्नो नाम लेखी पट्याउन लगाउने र आफूसँग भएको खाली बेलुनभित्र हाल्न लगाउने अनि बेलुनमा हावा भर्न लगाउने । अन्त्यमा, बेलुनलाई बाध्ने र तोकिएको स्थानमा राख्ने । बेलुन बाँध्नु परेमा धागोको प्रयोग गर्ने ।

सबै सहभागीले यो कार्य सकेपछि प्रत्येकलाई एउटा एउटा बेलुन छनोट गर्न लगाउने । यसरी बेलुन छनोट गर्दा आफ्नै बेलुन चिनिन्छ भने पनि नछान्नु भन्ने । त्यसपछि एक एक गरी दुईवटै समूहबाट बेलुन लिई अगाडी आउने । हावा भरेको यो बेलुन माथि बसेर फुटाउने ।

- यस खेललाई प्रतिस्पर्धात्मक बनाउन बेलुन फुटाउने नियम बनाउन सकिन्छ । त्यसका लागि नियमहरू जस्तै:
 - एकै प्रयासमा बेलुन फुटाउनु पर्दछ ।
 - बेलुन फुट्दा आवाज आउनु पर्दछ ।
- बेलुन जसले एकै पटकमा फुटाउन सक्दैन वा फुटाए पनि आवाज आएन वा फुट्दै फुटेन भने उसले आफ्नो समूहको १ अङ्क गुमाउँदछ । सफल हुनेले उसले आफ्नो समूहका लागि २ अङ्क प्राप्त गर्दछ ।
- सहजकर्ताले दुबै समूहले प्राप्त गरेको अङ्क लेखी राख्नु पर्दछ । अन्त्यमा विजयी समूहको घोषणा गर्नु पर्दछ ।
- दुई समूहका बीचमा प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा खेल खेलिरहँदा आफ्नो समूहलाई जिताउन सदस्यहरूले विभिन्न प्रयासहरू गर्न सक्छन् । जस्तै, तरिका सिकाउने, निर्णय आफ्नो पक्षमा पार्नका लागि मिलेमतो गर्ने वा अन्य कुनै कार्य गरी सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन् । यसमा आफ्नो पक्षमा परिणाम ल्याउन कतिले सही माध्यम र कतिले गलत माध्यमको प्रयोग गरे भन्ने कुराको जानकारी राख्न सकिन्छ । यसलाई पछि जनवकालतमा “साधन र परिणाम” (Means and Ends) का विषयमा छलफल गर्दा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- बेलुन फुटाउनेले बेलुन भित्रको कागजको टुक्रालाई आफूसँग राख्नुपर्दछ ।
- बेलुन फुटाईसकेपछि सहजकर्ताले प्रत्येक सहभागीलाई आफूसँग भएको कागजको टुक्रामा लेखेको नामवाला व्यक्तिलाई पत्ता लगाई उसको ठेगाना, पद र रूचिका विषयहरू थाहा पाउन ५ मिनेटको समय प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- केही समय व्यक्तिगत वार्तालापका लागि दिनुपर्दछ । वार्तासकेपछि सबै सहभागी पुनः गोलाकार भई बस्छन् । त्यसपछि एक जनाले अर्को आफ्नो साथीको परिचय दिन्छ । एक जना सहभागीले पहिले उभिएर आफूले भर्खरै बनाएको साथीको नाम बोलाउँदछ र अरू सहभागीहरूलाई उसको साथीको परिचय दिन्छ । परिचित हुनेले आफ्नो हातमा भएको चिटमा लेखिएको साथीको नाम बोलाउने र परिचय गराउने । यसरी यो क्रम एउटा साङ्गो जस्तै अगाडी बढ्छ । यदि यो साङ्गो टुट्यो भने अर्को नयाँ व्यक्तिले फेरी यसैगरी सुरुआत गर्न सक्छ ।
- जनवकालत कार्यमा प्रयोग हुने तल उल्लेखित तत्त्वहरूको उल्लेख गर्दै यस सत्रको बिट मार्न (wrap up) सकिन्छ ।
 - क) जित्नकालागि उत्साह कायम भइरहनु आवश्यक ।
 - ख) यदि कसैले आफू पराजित हुन चाँहदैन भने आफ्नो जनवकालत कार्यमा साधन र परिणामको महत्त्व बुझ्नुपर्छ ।

- ग) प्रत्येक व्यक्ति सजिलो तरिका प्रयोग गरी जितन चाहन्छन् । उदाहरणका लागि सानो बेलुन नछान्ने, किन भने हावा कम भएकाले फुटाउन कठिन पर्छ ।
- घ) हावा भरेर फुलाएको बेलुनलाई साङ्केतिक रूपमा कसरी जनवकालतको माध्यमद्वारा पीडित, साना र सिमान्त समुदायलाई नीति निर्माताहरूको जानकारीमा ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ भनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । त्यसकारण यो एउटा सवाल बन्न सक्तछ ।

- कार्यशालाका विषयवस्तु र ध्यानाकर्षक क्रियाकलापहरूलाई जोड्नका लागि छलफल गर्न सकिने यी केही उदाहरणहरू मात्र हुन् । प्रत्येक विशेष कार्यशालामा ध्यानअकर्षक क्रियाकलापको छनोट र विषयवस्तु सँगको सम्बन्ध पता लगाउन सहजकर्ता अत्यन्तै रचनात्मक हुनुपर्दछ । त्यस्ता क्रियाकलापले आफै सम्बन्ध स्थापना गर्नेतर्फ डोऱ्याउँदछ
- माथि उल्लेखित कुराहरू सबै सहजकर्ताले नै छलफलमा ल्याउनु पर्छ भन्ने नभई सहजकर्ताले अरुसहभागीहरूलाई सम्बन्ध पता लगाउन उत्साहित गर्नुपर्दछ । यो खेल कार्यशालाको प्रारम्भिक चरणसँग सम्बन्धित भएकाले स्वभाविक रूपमा सहभागीहरू मौन रहन्छन् ।

क्रियाकलाप १.४ सहभागीका अपेक्षाहरू

समय: १५ मिनेट

यो सत्रको सुरु गर्नुभन्दा पहिले मेटाकार्ड (६ X ८ मापका विभिन्न रङ्गका), पर्याप्त मात्रामा मार्कर हल बीचको टेबलमा राख्नुपर्दछ । सहजकर्ताले प्रत्येक सहभागीलाई यस कार्यशालाबाट प्राप्त गर्न चाहेका प्राथमिक अपेक्षाहरूलाई लेखन लगाउनुपर्दछ । सबै कार्डलाई सजिलै देख्न सकिने स्थानमा (भित्ते पाटिमा) राख्ने र सहभागीलाई त्यहीँ गएर प्रत्येक कार्ड पढ्न लगाउनुपर्दछ । यदि आवश्यक परेमा सहजकर्ताले सहभागीलाई बोलाई ती कार्ड एकै विषयका समूहमा छुट्याउन लगाउनु पर्दछ । ती कार्ड देखाउने अर्को तरिका भनेको भुईँमा राखि प्रदर्शन गर्ने हो । सहभागीहरूलाई नजिकमा आई वरिपरि बसी सामूहिक रूपमा विषयगत समूहमा छुट्याउन लगाउनुपर्दछ । यस प्रकारको प्रदर्शनका लागि तालिम कक्षमा पर्याप्त स्थान आवश्यक पर्दछ ।

क्रियाकलाप १.५ उद्देश्य, विषयवस्तु र स्मरण पाटी

समय: २५ मिनेट

अपेक्षाहरूको प्रदर्शन गरिसकेपछि सहजकर्ताले तुरन्त तालिमका उद्देश्यहरू प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यी उद्देश्यहरूलाई ट्रान्सपरेन्स (Overhead) वा पावरपोइन्ट (Power point) को प्रयोग गरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

सहजकर्ताले यतिखेर के गर्न महत्त्वपूर्ण हुन्छ भने सहभागीका अपेक्षा र तालिमका उद्देश्यमा भिन्नता भए समायोजन गर्नुपर्दछ र समानता र भिन्नता स्पष्ट पार्नु पर्दछ । यदि तालिम/कार्यशालाका उद्देश्यले सहभागीका अपेक्षा समेट्न नसकेको भए सहजकर्ताले त्यस्ता अपेक्षा स्मरणपाटीमा टाँसेर राख्नुपर्दछ । यसरी पाटीमा टाँसेर राखेका अपेक्षा कार्यशालाको कुनै सत्रमा प्रयोग गर्न सकिन्छ सहजकर्ताले विचार गर्नुपर्दछ ।

यसका साथै छलफलका क्रममा कार्यशालाका विषयवस्तु भन्दा फरक तर रचनात्मक विचारहरू आउन सक्दछन् । त्यस्ता विचारलाई पनि स्मरणपाटिमा राखी सत्रको अन्त्यमा छलफल गर्नका लागि समय मिलाउनु पर्दछ । यदि स्मरणपाटी निर्माण गरिने भए यसका बारेमा सहभागीलाई छोटो जानकारी दिनुपर्दछ ।

- सङ्कलित अपेक्षाहरूलाई कार्यशालाको कुन सत्रमा समायोजन गर्न उचित हुन्छ भन्ने कुरा सहजकर्ताले सोच्नु पर्दछ ।
- कार्यशालाको अवधिमा धेरै नयाँ विचारहरू आउन सक्छन् जुन चाहीं प्रत्यक्ष रूपमा तालिमका विषय सूचिसँग सम्बन्धित हुँदैनन् । त्यस्ता विचारहरूलाई सङ्कलित गरेर राख्नु पर्ने कुरो ध्यानमा राख्ने । कार्यशालाको अन्त्यतिर केही समय निकालेर ती सङ्कलन गरी राखिएका विषयहरूमा छलफल गर्न सकिन्छ ।

तालिम कार्यक्रम र विषयवस्तुको जानकारी

- सहजकर्ताले प्रशिक्षण कार्यशालाको सबै समय तालिका वितरण गर्नुकासाथै तालिमका विषयका सबै मुख्य शीर्षकहरूका बारेमा छोटकरीमा वर्णन गरिदिनु पर्दछ । सहजकर्ताले सम्भव भएसम्म विषयवस्तुलाई तालिमका उद्देश्य र सहभागीका अपेक्षाहरूसँग जोड्नुपर्दछ ।
- कुनै समूहमा सहभागीहरूले तालिमका विषयवस्तुमाथि पहिले नै कुनै सवाल उठाउन सक्दछन् जसका कारण अनावश्यक विवाद सिर्जना हुनसक्छ । यस्तो अवस्थामा सहजकर्ताले सहभागीहरूलाई नम्र तरिकाले विषयवस्तु अनुमानित र व्यापक भएकाले उनीहरूका विषेश चासोलाई छलफलका क्रममा समेटिन सक्छ भनी जानकारी गराउनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप १.६ व्यवस्थापन र नियमहरू

समय: ३० मिनेट

- यो क्रियाकलाप यस सत्रको अन्तिम हो । यस सत्रको अवधिमा सहजकर्ताले कार्यशाला अवधिभरका लागि सहभागीहरूसँग प्रत्येक दिन सत्रको समयावधि, कार्यक्रम सुरु गर्ने समय, अन्त्य गर्ने समय, खानाखाने समय आदिको बारेमा छलफल गर्नुपर्दछ । यदि कुनै विषयका बारेमा छलफल गर्न नमिल्ने भएमा सहजकर्ताले सहभागीहरूलाई खुलस्त रूपमा जानकारी गराउनु पर्दछ । यदि कुनै विषयमा छलफल गरी निष्कर्षमा पुग्ने अवस्था भएमा यसै सत्रमा छलफल गर्नुपर्दछ ।
- कुनै कुनै कार्यशालामा विशेष प्रकारका निश्चित नियमहरू बनाउनु पर्नेहुन्छ । यदि त्यस्ता नियमहरू आवश्यक भएमा कुनै एक सहजकर्ताले छलफललाई अघि बढाई आवश्यक नियमहरू तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।
- यसका लागि अर्को तरिका भनेको पहिले नै नियमहरू तयार गर्नु हो । (कागजमा लेखेर वा प्रस्तुतीकरणका माध्यमद्वारा) त्यसैले सहजकर्ताले प्रत्येक नियमहरूको औचित्य पुष्टि गर्दै तिनीहरूलाई स्वीकार गर्न वा संशोधन गर्न सहभागीहरूसँग छलफल गर्न पहल गर्नुपर्दछ ।
- कुनै कार्यशालामा यस प्रयोजनका लागि समितिहरूको निर्माण गर्नु अत्यन्तै उपयोगी हुन्छ । कस्तो र कति समिति बनाउने भन्ने कुरा कार्यशालामा कुन कुन जिम्मेवारी सहभागीहरूले लिउन् भन्ने कुरा आयोजकले चाहन्छ भन्ने कुरामा भरपर्दछ । सहभागीले जिम्मेवारी लिने सम्भावित कार्यहरूमा प्रत्येक दिन अघिल्लो दिनको समीक्षा, स्रोत सामग्रीको व्यवस्थापन, बन्दोबस्तीका सामानहरू वा साँझमा मनोरन्जनात्मक वा साँस्कृतिक कार्यक्रमको आयोजना आदि पर्दछन् ।
- यदि आवश्यक भएमा सहजकर्ताले पुनः एकपटक सहभागी समूहलाई सहभागी केन्द्रित विधि तथा प्रशिक्षणका प्रशिक्षक केन्द्रित विधि प्रयोग र अघिल्ला ठाउँका तालिमहरूमा सहभागीहरूले लिएका जिम्मेवारीहरूका बारेमा जानकारी दिनु पर्ने हुनसक्दछ ।

सत्र - १ का लागि स्रोत सामग्री

१.१ परिचयका क्रममा समेटिएका जानकारी

परिचयात्मक ध्यानाकर्षक क्रियाकलाप सत्रका सहभागीहरूलाई उनीहरूले बेलुन विधिबाट आफूले छानेका सहभागी साथीको परिचय गराउन तपसिल जानकारी राख्नु भन्ने कुरा जानकारी गराउनु पर्छ । यी तपसिलका कुराहरू सेतो पाटीमा वा कागजमा लेखेर देखाउन सकिन्छ ।

- पूरा नाम
- संस्था र ठेगाना
- पद
- यस क्षेत्रमा प्राप्त अनुभव संक्षेपमा
- कार्यशाला अवधिमा दिनसक्ने विशेष योगदान (जस्तै: नाच्ने, गाउने, चुट्किला सुनाउने क्षमता आदि)

१.२ कार्यशालाका समग्र उद्देश्य

ध्येय

यस प्रशिक्षक प्रशिक्षण (TOT) कार्यशालाले प्रशिक्षकलाई आफ्ना सहभागीहरूलाई जनवकालत रणनीति, साधनहरू एवम् क्रियाविधिहरूका विषयमा तालिम दिने साधनहरू प्रदान गर्दछ । अन्ततः उनीहरूले हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा कानूनी रूपले जनवकालतका पहलहरू सञ्चालन गर्न सक्छन् ।

उद्देश्य

खास गरी प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यशालाका उद्देश्य यस प्रकार छन्:

- क) जनवकालतको धारणात्मक ढाँचा र यसका रणनीतिक प्रक्रियाका बारेमा साझा समझदारी कायम गर्नु ।
- ख) हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका विभिन्न भागमा आयोजित जनवकालत रणनीति तथा पहलहरूका विषयमा सान्दर्भिक अनुभवहरू आदान प्रदान गर्नु ।
- ग) विभिन्न संस्थाहरूले विपन्न, उपेक्षित समुदायको आधारभूत मानव अधिकारको रक्षा गर्नका लागि प्रयोग भएका विविध साधन, उपाय तथा विधिहरूको विश्लेषण गर्नु ।
- घ) स्रोत-साधनको सामान्य जगेडा कोष/भण्डार स्थापनाको लागि सञ्जाल खडा गर्न योगदान गर्नु र जनवकालतका पहललाई हिन्दू कुश-हिमालयका सवालहरूको सन्दर्भमा जोड्नु ।
- ङ) त्यस क्षेत्रका सामुदायिक सङ्घ-संस्थाहरूका लागि जनवकालत धारणा र साधनका सम्बन्धमा क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन र कार्यान्वयन गर्न भावी रणनीति विकास गर्नु ।

अन्य कार्यशाला वा तालिम कार्यक्रममा लक्ष्य र उद्देश्य उल्लेख गरिएको छुट्टै समूह तयार गर्न सकिन्छ । यस निर्देशिकाले कसरी यस्ता लक्ष्य र उद्देश्य प्रस्तुत गर्ने भन्ने बारे नमूनामात्र प्रस्तुत गर्छ तर सहजकर्ताले यहाँ लेखिएका लक्ष्य तथा उद्देश्य सबै कार्यशाला वा तालिम कार्यक्रमका लागि उपयुक्त नहुन सक्छ भन्ने कुरा स्पष्टसँग बुझ्नु पर्छ । ध्येय तथा उद्देश्य कार्यक्रम सत्रको योजना तथा सञ्चालनमा महत्वपूर्ण हुने भएकोले कुनै कार्यशाला सुचारू रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि यस्ता ध्येय तथा उद्देश्य आवश्यक हुन्छन् । यो कार्यशालामा धेरै समय सीप विकास गर्नु भन्दा समझदारी सिर्जना गर्नमा लगाउनु पर्दछ ।

१.३ जनवकालतमा प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यशालाको समय तालिका

पहिलो दिन		
समय	विषय सूची	जिम्मेवार व्यक्ति
०८:३०-१०:३०	१. दर्ता, उद्घाटन र परिचय	
१०:३०-१०:४५	चियापान	
१०:४५-१२:४५	२. तालिमको सन्दर्भ	
१२:४५-१३:४५	खाना	
१३:४५-१५:१५	३. विकासमा परिवर्तित प्रतिमान	
१५:१५-१५:३०	चिया	
१५:३०-१७:००	४ सामाजिक संरचना र शक्ति संतुलन	
दोस्रो दिन		
०८:३०-१०:३०	अघिल्लो दिनको समीक्षा ५. जनवकालत: अर्थ र उद्देश्य	
१०:३०-१०:४५	चियापान	
१०:४५-१२:४५	६. जनवकालत र सुशासन बीचको सम्बन्ध	
१२:४५-१३:४५	खाना	
१३:४५-१५:४५	७. जनवकालतका चरणहरू : सवालहरूको पहिचान र विश्लेषण	
१५:४५-१६:००	चियापान	
१६:००-१७:००	८. खुला सत्र	

तेस्रो दिन		
०८:३०-१०:३०	अघिल्लो दिनको समीक्षा ९. नीतिगत सवाल, दृष्टिकोण र लक्ष्यको छनोट	
१०:३०-१०:४५	चियापान	
१०:४५-१२:४५	१०. जनवकालतका चरणहरू - लक्षित श्रोतागण, सहयोगीहरू र विरोधीहरूको पहिचान	
१२:४५-१३:४५	खाना	
१३:४५-१४:४५	११. जनवकालतका चरणहरू - मैत्रीगण तथा सञ्जाल निर्माण	
१४:४५-१५:००	चियापान	
१५:००-१६:००	१२. जनवकालतका चरणहरू - सञ्चार जनवकालत (Media Advocacy)	
चौथो दिन		
०८:३०-१०:००	अघिल्लो दिनको समीक्षा १३. जनवकालतका चरणहरू - जनवकालत रणनीतिको निर्धारण	
१०:००-१०:१५	चियापान	
१०:१५-११:४५	१४. जनवकालतका चरणहरू - क्रियाकलाप, समयसीमा र बजेट	
११:४५-१२:४५	चियापान	
१२:४५-१४:१५	१५. जनवकालतका चरणहरू - अनुगमन र मूल्याङ्कन	
१४:१५-१४:३०	चियापान	
१४:३०-१६:००	जनवकालतमा आधारभूत रणनीति र वार्ता रणनीति	
पाचौं दिन		
०८:३०-१०:३०	अघिल्लो दिनको समीक्षा १७. जनवकालतका साधनहरू : जनवकालत पहलका समसामयिक साधनहरू	
१०:३०-१०:४५	चियापान	
१०:४५-१२:१५	१८. जनवकालतका साधनहरू : जनवकालत पहलका केही तरिकाहरू	
१२:१५-१३:१५	खाना	
१३:१५-१६:१५	१९. जनवकालत पहलका राज्य स्तरीय रणनीति - घर फर्केपछि गर्ने योजना (Back home plan)	
१६:१५-१६:३०	चियापान	
१६:३०	२०. समापन	

सत्र - २

तालिमको सन्दर्भ

समय: २ घण्टा

सत्रको समग्र उद्देश्य

यो कार्यशालाको सन्दर्भसँग परिचित हुनु ।

सत्रको विशेष उद्देश्य

- जनवकालतमा क्षमता विकासको सन्दर्भको व्याख्या गर्ने
- यो क्रियाकलापको (कार्यशालाको सन्दर्भ अन्तरगत) ध्येय, उद्देश्य र क्रियाकलापको कार्यान्वयन ढाँचाको व्याख्या गर्ने ।
- हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा (HKH) प्रशिक्षण प्रशिक्षक तालिमको (TOT) आवश्यकता बोध गराउने ।
- यस तालिमको (कार्यशालाको सन्दर्भमा) अपेक्षाहरू ।
- सहभागीहरूको कार्य सन्दर्भको विश्लेषण गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप २.१ तालिम सन्दर्भको प्रस्तुतीकरण	१५	(१५)
क्रियाकलाप २.२ ध्येय, उद्देश्य र नमूनाको व्याख्या गर्ने	२०	(३५)
क्रियाकलाप २.३ जनवकालतका लागि क्षमता विकासको आवश्यकताका बारे छलफल	१५	(५०)
क्रियाकलाप २.४ अपेक्षाहरूको छलफलका बारेमा सहभागीलाई सूचित गर्ने (कार्यशालाको सन्दर्भमा)	१०	(६०)
क्रियाकलाप २.५ सन्दर्भ विश्लेषण	६०	(१२०)

पूर्व तयारी

- सहभागीले कस्तो सन्दर्भमा तालिम आयोजन भएको हो भन्ने कुरा थाहा पाउनै पर्दछ । यो निर्देशिका प्रयोग गर्ने विभिन्न प्रयोगकर्ताको सन्दर्भ एउटै नहुन सक्छ । त्यस कारण कुन सन्दर्भमा यो कार्यशाला सञ्चालन गरिदै छ भन्ने कुरा सहभागीहरूलाई स्पष्ट जानकारी दिनु आवश्यक हुन्छ ।
- एउटा सहजकर्ताको नाताले तपाईंले सहभागीहरूको अपेक्षा बुझ्न सत्र सकिएपछि केही मिनेट समय दिनुपर्दछ । सत्रपछिको समय आयोजकले आफ्ना अपेक्षाहरू आदान प्रदान गर्ने हो । साँच्चै भन्ने हो भने सबै समूहका अपेक्षाहरू एकआपसमा मेलखाने खालका हुनुपर्दछ जसले गर्दा तालिमको वातावरण उपलब्धीमूलक बन्दछ । यस्तो अवस्थामा सहजकर्ताले अधिल्लो सत्र र पछिल्लो सत्रको बीचमा सम्बन्ध जोड्न सक्नुपर्छ ।
- सामान्यत तालिम कार्यशालाको मुख्य आयोजकले यो सत्रलाई अगाडि बढाउने जिम्मा लिनुपर्दछ । यदि तपाईं आयोजक समूहकोतर्फबाट सहजकर्ताको काम गरिरहनुभएको छ भने उनीहरूका अपेक्षाहरूका बारेमा स्पष्ट हुनुपर्दछ ।

हरेक कार्यशाला एउटा विकासक्रमको उपज हो यसले पहिले किन कार्यशालाको आयोजन गरियो भन्ने कुराको व्याख्या गर्छ । त्यसैले यो सत्रमा सहभागीहरूलाई त्यही विकासक्रमका बारेमा बताउनु उचित हुन्छ जसले गर्दा उनीहरूलाई भइरहेका प्रयासका सीमाभित्रै रहन मद्दत गर्दछ ।

यो सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री २.१ तालिमको सन्दर्भ

स्रोत सामग्री २.२ (कार्यशालाका सन्दर्भमा) यो कार्यशालाबाट आशा गरिएका अपेक्षाहरू

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - २

क्रियाकलाप २.१ सन्दर्भको प्रस्तुतीकरण

समय: १५ मिनेट

यो सत्र सहभागीहरूलाई सन्दर्भको ज्ञानको महत्त्व बुझाउन सहयोग गर्दै सुरु गर्नुपर्छ । एउटा चाखलाग्दो तथ्यको प्रयोग गरेर (तलको पहिलो उदाहरण हेर्नुहोस्) वा कविताको प्रयोग गरेर (तलको तेस्रो उदाहरण हेर्नुहोस्) वा सामान्य चित्रको प्रयोग गरेर वा अन्य कुनै सङ्ख्याको छनोट गरेर कार्यशालाका सहभागीहरूले बुझ्ने खालका कुनै पनि तरिका अपनाएर उनीहरूलाई बुझाउन सकिन्छ ।

उदाहरण १: सहभागीहरूलाई १० मिनेट समय धेरै हो कि हैन भनी सोध्नुहोस् । यदि तपाईं जहाज/रेल चढ्न १० मिनेट ढिलो हुनुभयो भने यो समय धेरै हो । त्यसपछि एक सेकेन्ट समय धेरै हो कि होइन भनी सोध्नुहोस् । यो पनि ओलम्पिक खेलकुदमा १०० मिटर दौडमा भाग लिनेका लागि धेरै हो । माथिका दुबै उदाहरणमा सन्दर्भ/परिस्थितिले धेरै फरक पार्दछ ।

उदाहरण २: यसको सट्टामा यो तलको प्रसिद्ध अंग्रेजी कविता प्रयोग गर्नुहोस् : “एउटा नङ्गको लागि राज्य नै गुमाउनु पर्‍यो ।” यसको सन्दर्भ थाहा नपाइकन नङ्गका लागि राज्य नै गुमाइयो भन्ने कुरा बुझ्न सकिदैन ।

उदाहरण ३: सेतो पाटीमा एउटा तारा बनाउनु होस् । यो के हो ? खाली एउटा तारा । अब यसको ठीक मुनि एउटा अर्धचन्द्र बनाउनुहोस् र दुबैलाई एउटा आयत भित्र राख्नुहोस् । अहिले तपाईंले बनाएका दुइवटा नयाँ वस्तुको सन्दर्भमा हेर्दा उक्त ताराले खाली एउटा ताराको भन्दा बढी अर्थ दिन्छ । यो पाकिस्तानको झण्डा भएकाले पाकिस्तान देशको प्रतिनिधित्व गर्छ । यसरी हरेक कुरामा सन्दर्भको धेरै महत्त्व हुन्छ । त्यसपछि यो विशेष कार्यशालाको सन्दर्भको प्रस्तुतीकरण सुरु गर्नुहोस् । उदाहरणको लागि इसिमोडले आयोजना गरेको क्षेत्रीय तालिमको सन्दर्भ तलको कोठामा देखाइएको छ ।

यो कार्यशाला इसिमोडले तर्जुमा गरेको कार्य प्रयास योजना (A.I. Project) द्वारा प्राप्त दूरदृष्टिको (vision) आधारमा आयोजना मइरहेको छ । यो योजनाको नाम हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका सामुदायिक संस्थाहरूको जनवकालत रणनीतिमा क्षमता विकास रहेको छ । प्रस्तुतीकरणको कुनै पनि माध्यमको (Transparency अथवा Power Point) प्रयोग गरेर प्रस्तुतीकरण (स्रोत सामग्री २.१) आदान प्रदान गर्न सकिन्छ ।

तालिमको आवश्यकताअनुसार उपयुक्त खालको विषयवस्तु यसमा राख्न/परिवर्तन गर्न सकिन्छ ।

सुरुको यो प्रस्तुतीकरण सकिएपछि सहभागीहरूलाई केही समय दिएर उनीहरूसँग स्पष्ट नभएका वा भएका केही प्रश्न भए सोध्नका लागि समय दिनुपर्छ । प्रश्नहरूलाई लामो छलफल तथा तर्क विर्तकमा नलगिकन उत्तर दिनुपर्छ र बाँकी भएका कुनै पनि प्रश्नहरू यो सत्रको अन्त्यमा पुनः छलफल गरिनेछ भनी बताउनु पर्छ ।

क्रियाकलाप १.२ लक्ष्य, उद्देश्य र नमूना (कार्यशालाको सन्दर्भमा)

समय: २० मिनेट

यो क्रियाकलापले तपाईंको विशेष सन्दर्भमा सम्बन्धित योजनाको लक्ष्य र उद्देश्य प्रस्तुत गर्दछ । हामी पावर पोइन्ट प्रस्तुतीकरण, ओभरहेड प्रोजेक्टर (OHP) अथवा फ्लिपचार्ट (Flip Chart) प्रयोग गर्न सक्छौं, तर सिकाईका सामग्री माथिल्लो तहका हुने र सहभागीहरू यिनलाई साँच्चिकै बुझ्न अथवा आत्मसात् गर्न नसक्ने भएकाले यी दृश्य सामग्रीमा के लेखिएको छ भन्ने कुरा पढेर मात्र यो तालिमको दृष्टिले सहभागीहरूलाई सहयोग हुँदैन भन्ने कुरा याद राख्नु पर्छ । त्यसैले सहजकर्ताले यसलाई जीवन्त राख्नको लागि सधैंभरि कुनै पनि पढाइका साथ टिका टिप्पणी, छलफलका बुँदाहरू लघु-कथाहरू आदि प्रदान गर्न दृढता देखाउनु पर्दछ । यद्यपि यो प्रस्तुतीकरणलाई निरन्तरता दिन र छुट्याइएको समयसीमाभित्र प्रस्तुतीकरण सिध्याउन दृढ रहनुहोस् ।

यदि समय छ भने स्पष्टीकरणका लागि प्रश्न सोध्ने समय दिन पनि सकिन्छ । यद्यपि वादविवादमा भने फस्नु हुँदैन ।

क्रियाकलाप १.३ जनवकालतमा क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता

समय: १५ मिनेट

- सत्रको यो भाग तल दिए जस्तै प्रश्नहरूबाट सुरु हुन सक्छ ।
“वास्तवमा हिमाली भेकका विपन्न जनताको वर्तमान सन्दर्भमा जनवकालत क्षमता वृद्धि साँचो अर्थमा आवश्यक हो ?”
“के इसिमोडले पहिचान गरेको सन्दर्भ उसले काम गर्ने पहाडी जनताको वास्तविक जीवन परिस्थिति अनुकूल छ ?”

सबै छलफललाई अघिल्ला प्रस्तुतीकरणहरूसँग जोड्नुहोस् । केही सहभागीले जनवकालत पहाडी क्षेत्रका मानिसहरूको प्राथमिक आवश्यकता होइन भनि सुझाव दिन सक्छन् । यति बेला उनीहरूको विचारलाई प्रतिवाद गर्नु भन्दा त्यस्ता विचारका पछाडि के कारण छन् भनि खोजी गर्नुपर्छ । आखिरमा यो छलफलले एउटा प्रश्न जन्माउँछ, त्यो हो, “आखिर जनवकालत भनेको के हो त ?” यही कुरा तपाईंको छलफलको केन्द्र बिन्दु हुनुपर्दछ किन कि यसले जनवकालतको धारणा बुझ्न आगामी सत्रका लागि पनि आधार तयार गर्दछ । यो सत्रको मुख्य आशय जनवकालतको बारेमा सहभागीहरूको जिज्ञासालाई बढाउनु हो भन्ने कुरा बिसन्नु हुँदैन । अरू बढी स्पष्ट पार्ने काम पछिल्ला सत्रहरूमा गरिने छ भन्दै यो भागलाई अन्त्य गर्न सकिन्छ ।

वास्तवमा समुदायका आवश्यकता नीतिसित सवालहरूसँग जोडिएका हुन्छन् भन्ने कुराको महसूस सहभागीहरूलाई गर्न लगाई यो छलफलको अन्त्य गर्न सकिन्छ । यदि विकास कार्यक्रमले नीतिगत सवालसँग सम्बन्ध राखेनन् भने दीगो सामाजिक रूपान्तरण सम्भव छ कि छैन भनि एक आपसमा सोध्न लगाउन पनि सकिन्छ ।

क्रियाकलाप २.४ अपेक्षाहरूका (कार्यशालाको सन्दर्भमा) बारेमा छलफल

समय: १० मिनेट

यस तालिमको हकमा तपाईं यो सत्रको सुरुवात स्रोत सामग्री २.२ मा उल्लेख गरिएअनुसार पावर प्वाइन्टबाट प्रस्तुतीकरण गर्न सक्नु हुन्छ । विभिन्न परिवेशमा अन्य तालिमहरूका लागि भने तलको कोठामा दिएको सुझाव हेर्नुहोस् ।

यस तालिमबाट तपाईंको संस्थाले गरेको अपेक्षाहरू फरक हुन सक्छन् । यस निर्देशिकाबाट केही मूल संकेत प्राप्त गर्न सकिन्छ तर यस सत्रमा प्रस्तुत गर्न तपाईंले गरेको अपेक्षाहरूको सूची तपाईंले नै तयार गर्नुपर्दछ ।

- सूचीकृत अपेक्षाहरूको प्रस्तुतीकरण पछि प्रश्न सोधेर छलफल अगाडी बढाउन सकिन्छ । जस्तै- यी अपेक्षाहरू वास्तविक हुन् या होइनन् ? तपाईंहरूलाई के लाग्छ ?
- कुनै कुनै सहभागीले बढी टिप्पणी गर्न सक्छन् । यस सत्रमा गरिएका कुनै पनि टिप्पणीको उत्तर दिनु हुँदैन । खाली ध्यान दिएर सुन्नुपर्छ र सबैको प्रशंसा गर्नुपर्छ । कसैले तपाईंको विचार बुझ्न चाहे भने पहिले साथीहरूको कुरा सुन्नुहोस् भनि सुझाव दिनुपर्छ । समय सीमासम्म छलफललाई लम्ब्याउनु पर्छ ।
- आयोजकका अपेक्षा सहभागीका अपेक्षा र तालिम कार्यक्रमको उद्देश्य एकअर्कामा सम्बन्धित भएको कुरा स्पष्ट पार्दै यो सत्रको अन्त्य गर्नुपर्छ । तपाईंले विगतका प्रस्तुतीकरणका केही उदाहरण दिन सक्नुहुन्छ । कसरी यी अपेक्षाहरू भावी सत्रमा मेल खान्छन् भन्ने कुरा बुझ्न सहभागीलाई सोध्न सकिन्छ ।

अतिरिक्त सल्लाह

सबैजसो तालिम सत्रका सुरुमा सहभागीहरू उत्साहित हुन्छन् र विभिन्न प्रश्न सोध्छन् । उनीहरू हरेक कुरालाई आफ्नै सन्दर्भसँग जोड्न खोज्छन्, यो सामान्य कुरा हो । यद्यपि, सहजकर्ताले तालिम प्याकेज (Training Package) मा देखाएअनुसार सहभागीहरूलाई सही मार्गदर्शक निर्देशित गर्नुपर्छ । हरेक समूहमा अप्ठ्यारा सहभागीहरू हुन सक्छन् । यस्ता सहभागी प्राय गरेर आफ्नो विचार चाहिँ सर्वमान्य हुन्छन् भन्ने ठान्छन् । सहजकर्ताका लागि यो चुनौतिपूर्ण परिस्थिति हो । यस्ता परिस्थितिको सामना गर्न आवश्यक साधनका साथ तयार हुनुपर्दछ । अप्ठ्यारा सहभागीको सामना कसरी गर्ने भन्ने बारेमा धेरै उपाय छन् । तपाईंले धेरै किसिमका तालिम दस्तावेजहरूमा यस सम्बन्धी मूलसंकेत भेट्न सक्नुहुन्छ । यो जनवकालत तालिममा मात्र महत्त्वपूर्ण नभई अन्य सबै खाले तालिम र कार्यशालाहरूमा पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले, प्रशिक्षकले यस्ता सल्लाहहरू खोजी गर्नुपर्छ र उपयुक्त परिस्थितिमा त्यस्ता तरिकाको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने कुरामा चनाखो हुनुपर्दछ ।

क्रियाकलाप २.५ सन्दर्भ विश्लेषण

समय: १ घण्टा

माथिका क्रियाकालपहरूले तालिमका लागि सम्पूर्ण परिवेश तयार गरेका कुरा बताइ दिनुपर्छ । त्यसपछि सहभागीहरूको काम गर्ने सन्दर्भ कस्तो छ भन्ने कुरा समीक्षा गर्नुपर्दछ । देखाएअनुसार राष्ट्रिय वा क्षेत्र विशेष समूहहरूमा गर्न सकिन्छ ।

- सहभागीहरूलाई ५/६ जनाको समूहमा बाँड्नु पर्दछ । समूहमा विभाजन गर्दा सहभागीको देश, राज्य, वा भौगोलिक अवस्थाका आधारमा गर्नुपर्दछ ।
- सहभागीहरूलाई सामाजिक रूपान्तरणका लागि हालसम्म कति लगानि (Input) भयो भन्ने कुरा पहिचान गर्न लगाउनु पर्छ । यस सन्दर्भमा आफ्नै संस्थाको मात्र समीक्षा गर्नुपर्छ भन्ने छैन । अन्य लगानीकर्ताले उनीहरूको आफ्नो क्षेत्रमा लगानी गरेको सबै (input) को वृहद् दृष्टि राखी समीक्षा गर्न सकिन्छ ।
- “हालसम्म हामीले के कस्ता उपलब्धि हासिल गरेका छौं भन्ने प्रश्न सोध्दै हालसम्मका उपलब्धि समेत पत्ता लगाउनु पर्दछ ।
- सहभागीलाई प्रोत्साहित गर्न एक रूखको उदाहरण दिनुपर्छ जस्तै रूखका जरा लगानि हुन् भने फल उपलब्धी हुन् । यदि हामीले रूखलाई आवश्यक पानी, मल दियौं भने रूख राम्ररी सप्रन्छ र फल राम्रो दिन्छ । यो नियम वा सिद्धान्त विकासको सन्दर्भमा पनि उत्तिकै लागु हुन्छ ।
- सहभागीलाई एउटा रूख बनाएर त्यसका जरामा लगानी र फलको रूपमा उपलब्धी देखाई प्रस्तुतीकरण सामग्री बनाउन लगाउनु पर्छ ।
- यो प्रस्तुतीकरण तयार गर्नका लागि ४० मिनेटको समय दिनुपर्छ ।
- सत्रमा संक्षेपमा गरेको व्याख्या पर्याप्त नहुन सक्तछ । तसर्थ समूहमा गई सहजकर्ताले सहभागीलाई बुझाउनु पर्दछ ।
- प्रस्तुति सकेपछि छलफलका लागि सत्र खुला गर्नुपर्छ र छलफल लामो समयसम्म हुन दिनुपर्छ । छलफलमा विवाद वा भ्रगडा गर्नु भन्दा पनि विचार र दृष्टिकोण आदान-प्रदानमा केन्द्रित हुनुपर्छ । छलफलमा धेरै प्रश्न उत्तर गर्ने मौका भयो भने विवाद हुन सक्तछ । तसर्थ विषयकेन्द्रित छलफल राम्रो हुन्छ ।
- निम्न लिखित टिप्पणीका साथ सत्र बन्द गर्नुपर्छ । जस्तै: लामो समयदेखि धेरै विकासे संस्थाहरू लगायत सरकारले धेरै लगानी गर्दै आएका छन् तापनि गरिबी, वञ्चन, विपन्नताको अस्तित्व समाजमा अबै पनि यथावत् छ । त्यसकारण आउने दिनहरूमा विकासको धारणा उपर गम्भीरतापूर्वक पुनरावलोकन गर्नु पर्दछ ।

सत्र – २ का लागि स्रोत सामग्री

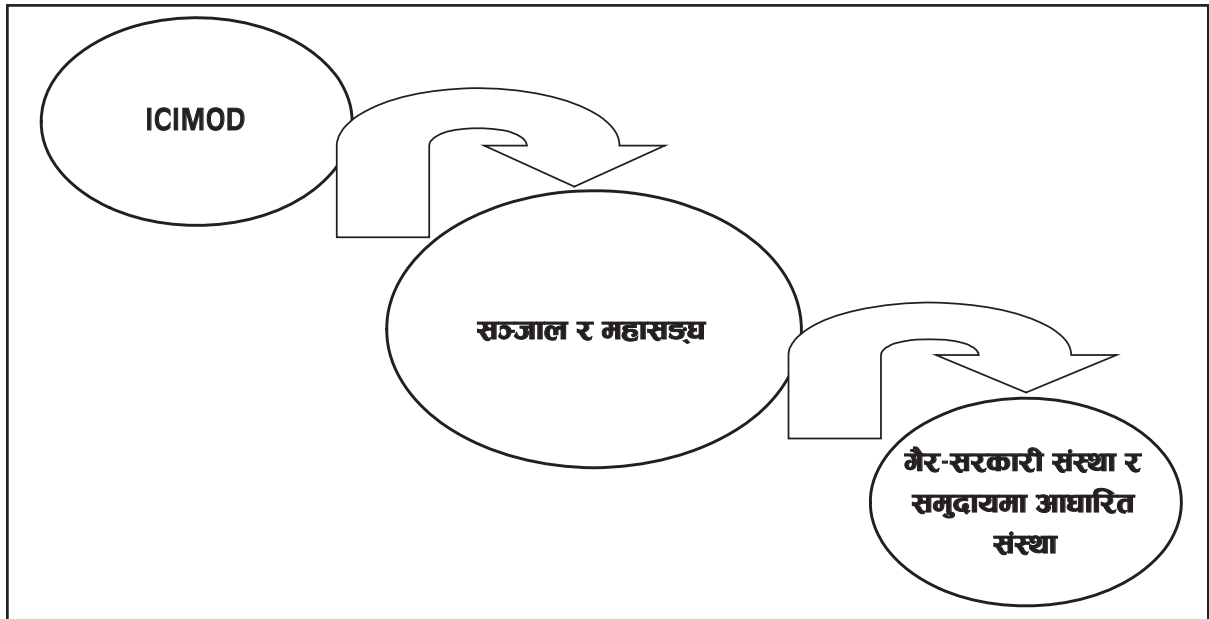
२.१ कार्यशालाको सन्दर्भ

- कार्यशालाको सन्दर्भ व्याख्या गर्दा विगत केही वर्षदेखि हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा सामुदायिक संस्था र गैर-सरकारी संस्थाहरू मैत्रीगण सिर्जनाको लागि सहयोग गरेको तथा धारणालाई स्पष्ट बनाएको, परिपोषित गरेको साथै उपयुक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गरेका कुरा बताउनु पर्दछ ।
- हिमाली क्षेत्रमा सामुदायिक संस्थाहरूको आरम्भ, उनीहरूको सञ्जालको संस्थागत सुरुवात हिमाली क्षेत्रको विकासका लागि सम्भावित तथा शक्तिशाली माध्यम, संयन्त्र जनवकालतको निमित्त हुन सक्ने कुरा बताउने ।
- यस क्षेत्रका निम्न वर्गका किसान र महिलाहरूका सरोकारका विषयहरू उठान गरी उनीहरूले भोग्नु परेका अन्यायको विरुद्ध कार्य गर्न तथा उनीहरूको सशक्तीकरणका लागि सामुदायिक संस्थाहरूका मैत्रीगण र सञ्जालहरू निर्माण गर्न व्यक्तिहरूले देखाएका प्रतिवद्धता तथा पर्याप्त प्रतिक्रियाहरूको समीक्षा गर्नु पर्दछ ।
- यस क्षेत्रका सामुदायिक संस्थाहरूमा जनवकालतको धारणामा अस्पष्टता साथै स्रोत साधनको कमीका बारेमा स्पष्ट पार्नुपर्दछ ।
- प्रभावकारी जनवकालतले सुविधाबाट वञ्चित समुदायलाई आफ्नो जीवन व्यवस्थित गर्न तथा नियन्त्रण गर्न सक्तछन् वा सहयोग गर्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ ।
- यो कार्यशाला स्वतन्त्र रूपमा गरिएको आवश्यकता विश्लेषणको उपलब्धी हो भन्ने कुरालाई जोड दिँदै यसले सामुदायिक संस्थाहरूको जनवकालत रणनीतिमा क्षमता वृद्धिको आवश्यकता तथा माग हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यो कुरा कार्यशालाको अन्त्यमा सहजकर्ताले व्याख्या गरी सत्र अगाडी बढाउनु पर्दछ ।

२.२ यस कार्यशालाबाट (कार्यशालाको सन्दर्भमा) गरिएका अपेक्षाहरू

यस कार्यशाला सञ्चालनको परिणामस्वरूप निम्नलिखित अवस्था हासिल हुन्छन् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ । तल दिएका उदाहरण ICIMOD सित सम्बन्धित छन्, आवश्यकताअनुसार बदल्न पनि सकिन्छ।

- क्षेत्रीय स्तरमा भइरहेका जनवकालत सम्बन्धी विभिन्न धारणाको पक्षमा विचार आदान-प्रदान ।
- क्षेत्रीय स्तरमा विभिन्न देशमा जन-वकालतका अभ्यास/क्रियाविधिहरू, घटना अध्ययनहरू आदान प्रदान ।
- जन-वकालतको प्रयासका लागि विशेषज्ञता आदान-प्रदान साझापन र सहयोगी भावनाको विकासको सोच ।
- यस पहाडी क्षेत्रमा विकास भइरहेको जनवकालत सम्बन्धी स्रोतभण्डार (Resource Pool) विशेषज्ञताको आदान प्रदान ।
- यस क्षेत्रका संभावित प्रशिक्षकहरूलाई अझ सक्षम बनाउन विभिन्न देशहरूबाट प्राप्त सन्दर्भ सामग्री, उदाहरण र अनुभवको आदान प्रदान, र
- चारवटै देशका सहभागी सामुदायिक संस्थाहरू (CBOs) मार्फत् हिमाली क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनताका लागि जनवकालतका बारेमा रणनीतिक अन्तरसम्बन्ध स्थापना गर्ने ।

कार्यक्रम वितरणको तरिका (Program Delivery Modality)

सत्र - ३

विकासमा प्रतिमान परिवर्तन

समय : १ घण्टा ३० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

विकासका तरिकामा प्रतिमान (paradigm shift) परिवर्तनको समीक्षा गर्नु ।

सत्रको विशेष उद्देश्य

- कल्याणकारी (welfare approach) तरिकाको फाइदा तथा कमजोरीको समीक्षा गर्नु ।
- सुधारवादी (reform approach) तरिकाको उपलब्धी र यसका सीमाको आँकलन गर्नु ।
- अधिकारमुखी (right-based approach) तरिकाको आवश्यकता र जनवकालतसँग यसको सम्बन्धको व्याख्या गर्नु ।

क्रियाकलाप	समय (मिनेटमा)	
क्रियाकलाप ३.१ विकासका तरिकाको संक्षेपमा समीक्षा	१५	(१५)
क्रियाकलाप ३.२ विभिन्न तरिका अन्तरगत विकासको दृष्टिकोण	२०	(३५)
क्रियाकलाप ३.३ विभिन्न तरिकाको तुलनात्मक विश्लेषण	१५	(५०)
क्रियाकलाप ३.४ आवश्यकतामुखी र अधिकारमुखी तरिकाको तुलना	४०	(९०)

पूर्व तयारी

- यो एउटा वैचारिक सत्र मात्र हो भन्ने कुरा याद राख्नु पर्दछ । सहभागीहरू स्पष्ट हुनका निम्ति विभिन्न प्रश्न उठाउन सक्तछन् । विकासका प्रतिमान सम्बन्धी सहभागीले उठाएका प्रश्नको प्रष्ट उत्तर दिन सहजकर्ता सक्षम हुनुपर्दछ ।
- तपाईंले सबै प्रश्नहरूको उत्तर व्यक्तिगत हिसाबले दिनुपर्छ भनि नसोच्नुहोस् । तपाईंले सहभागीहरूलाई उनीहरूको बोध र बुझाईको बारेमा सोधेर यो खोजमूलक सत्रको एक अभिन्न अङ्ग बन्नका लागि उत्साहित गराउन सक्नु हुन्छ । यो सत्रमा सबै सवाल/ पक्षहरूमा सबैले एउटै कुरामा सहमति जनाउने पर्छ भन्ने छैन ।
- प्रस्तुतिका सबै सामग्री सत्र सुरु हुनुभन्दा अगाडि पावरपोइन्ट (power point) या ओभरहेड प्रोजेक्टर (OHP) मा नै तयार गर्नुपर्छ । यदि एउटा विधि प्राविधिक कारणले असफल भयो भने पनि अर्कोले काम चलाउन तपाईंसँग मौज्जात (Back up) विधि वा सामग्री पनि तयार हुनुपर्दछ । उदाहरणका लागि बिजुली बत्ती गयो भने तपाईं पावरपोइन्ट वा OHP बाट प्रस्तुतीकरण गर्न सक्नु हुन्छ ।

यस सत्रका लागि आवश्यक सामग्री

स्रोत सामग्री ३.१	विकासका तरिकाहरूको छोटो समीक्षा
स्रोत सामग्री ३.२	विकासका तरिकाहरूको तुलनात्मक विश्लेषण
स्रोत सामग्री ३.३	विकासको निम्ति अधिकारमुखी तरिकाको मूल्य
स्रोत सामग्री ३.४	दुबै पक्षको जितको अवस्था (win.win situation)
स्रोत सामग्री ३.५	आवश्यकतामुखी विकासका उदाहरणहरू
स्रोत सामग्री ३.६	अधिकारमुखी विकासका उदाहरणहरू
स्रोत सामग्री ३.७	भारतको दार्जिलिङ स्थित एउटा गाउँको घटना अध्ययन
स्रोत सामग्री ३.८	विकासका लागि अधिकारमुखी तरिकाको चाहना (thrust)

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - ३

क्रियाकलाप ३.१ विकासका तरिकाहरूको छोटो समीक्षा

समय : १५ मिनेट

यो सत्र विकासको तरिकाका बारेमा केन्द्रित रहने कुरा सहभागीलाई जानकारी गराएमा उपयोगी हुन्छ । यसले गर्दा सहभागी त्यसै अनुसार तयार हुन्छन् । यो कुरा विशेष गरी कार्यक्षेत्र तहमा (Field Based) काम गर्ने सहभागीहरूको लागि उपयुक्त हुन्छ किन भने उनीहरूको बढी रूचि फिल्ड तहका व्यावहारिक तरिका वा कार्यक्रममा हुन्छ न कि वैचारिक पक्षमा । उनीहरूलाई सैद्धान्तिक तथा विचारात्मक विषयमा सहभागी भएर समय बिताउन कठिन हुन्छ ।

- विकासको धारणाको उत्पत्तिका बारेमा सहभागीलाई बुझाउँदा उनीहरूको जीवनासित सम्बन्धित उदाहरण दिएर सम्झाउँदा तालिम बढी उपयोगी तथा सरल हुन्छ । यसरी सहभागीलाई आफ्नो समूहको लागि एउटा उदाहरण चुन्न लगाउनु पर्दछ ।
- उदाहरणका लागि विगत बीस वर्ष यता लवाइ, खवाइ र बसाइमा दुर्गम ठाँउको मानिसको जीवनशैलीमा कस्तो परिवर्तन आएको छ ? भन्ने जस्ता प्रश्न सहभागीहरूलाई सोध्न सकिन्छ । यो प्रश्न लोग्ने मानिसले लगाउने लुगा र स्वास्थ्यी मानिसले लगाउने लुगामा फरक देखाएर पनि सोध्न सकिन्छ । सेतो पाटीमा बीस वर्ष पहिले, दश वर्ष पहिले र वर्तमान गरी तीन वटा अलग अलग स्तम्भहरू बनाएर तल दिए जस्तै गरि प्रतिक्रिया लेख्नुपर्छ ।

निर्धारक	२० वर्ष अघि	१० वर्ष अघि	वर्तमान (२००४)
पुरुष पोशाक			
महिला पोशाक			
घरमा खाइने खाना			
घर बाहिर खाइने खाना			
घरहरूमा भिन्नता			

- पाटीमा धेरैवटा बुँदा लेखिसकेपछि यस्ता प्रकारका परिवर्तन किन हुन्छन् भनी सहभागीहरूलाई प्रश्न गर्नुपर्छ । उनीहरूका फरक-फरक विचारहरू हुन सक्छन् । उनीहरू सबैको प्रसंशा गर्नुपर्छ र सबै विचार उनीहरूका आफ्नो परिवेशमा सही वा उपयुक्त छन् भन्ने कुरा बताउनु पर्छ ।
- परिस्थिति परिवर्तनको कारण यस्ता परिवर्तन सामान्य र आवश्यक हुन् । हाम्रो आफ्नो समझदारी परिवर्तन हुन्छ र यस्ता परिवर्तन किन भए भन्ने कुरा देख्न सकिन्छ । यस्ता महत्त्वपूर्ण कुरा सहभागीलाई बताउनु पर्दछ । यस्तै विकासका तरिकामा पनि परिवर्तन हुनु पनि सत्य हो विकासका विचार, सिद्धान्त, तरिकामा पनि परिवर्तन भइरहन्छ ।

- विकासका तरिकाको (३.१) छोटो समीक्षा प्रस्तुत गर्ने । प्रस्तुतीकरणको क्रममा विभिन्न देश र समुदायबाट प्राप्त प्रशस्त व्यावहारिक उदाहरण दिई समीक्षा स्पष्ट पार्नुपर्दछ ।
- सहभागीहरूलाई विभिन्न तरिकाका सम्बन्धमा आफ्ना अनुभव व्यक्त गर्न दिनुपर्छ र उनीहरूको बोधमा (Perception) नकारात्मक प्रतिक्रिया दिनुहुँदैन । कुनै-कुनै ठाउँमा सत्र अगाडि बढ्दै जाँदा सबैकुरा स्पष्ट हुँदै जान्छ भन्नु पर्ने हुन्छ ।

क्रियाकलाप ३.२ विकासको दूरदृष्टि

समय: २० मिनेट

- सत्रको यो भाग पूर्व क्रियाकलाप ३.१ को छलफलको निरन्तरता हो । तल स्रोत सामग्री शीर्षक अन्तरगत दिइएको सन १९५० को दशकदेखि हालसम्मका विकासका तरिका नामक स्तम्भ चित्र (Graphic) लाई पावर पोइन्ट (Power Point) वा OHP प्रयोग गरी देखाउन सकिन्छ । यो स्तम्भ चित्रलाई (Graphic) एउटा टेवाको (Scaffolding) रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ जहाँ सत्रको यो भाग निर्माण हुन्छ । यो स्तम्भ चित्रले विभिन्न बोध र क्रियाकलापलाई जोडिदैं विभिन्न तरिकाको मार्गनिर्देश गर्दछ । सबै परिस्थितिमा व्यावहारिक र सान्दर्भिक उदाहरण दिनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यो प्रस्तुति पहिलेकै प्रस्तुतिको निरन्तरता हो भनी स्पष्ट पार्नुपर्दछ ।
- सहभागीहरूलाई उनीहरूका विकास कार्यको अनुभवमार्फत् विभिन्न विकासका तरिका सिकेर घर लैजान सकिन्छ । जस्तै के तपाईंले वर्षौंदेखि आफ्नो संस्थामा यस्ता फरक देख्नु भएको छ ? स्पष्ट पार्नका लागि तपाईं आफ्नै संस्थाका केही उदाहरण पनि दिन सक्नुहुन्छ । सत्रको यो भागको छलफललाई दिइएको समय अवधिभर लम्ब्याउन सक्नुहुन्छ ।

क्रियाकलाप ३.३ तुलनात्मक विश्लेषण

समय : १५ मिनेट

- सत्रको यस भागले अधिकारमुखी तरिका विकासको वर्तमान आवश्यकताको बारेमा प्रकाश पार्दछ । (स्रोत सामग्री ३.३ सित तुलना गर्नुहोस्) ।
- यो प्रस्तुतिमा धेरै समय खर्चिनु पर्दैन तर अधिकारमुखी तरिका लागु गर्दा आउने आन्तरिक मनोवैज्ञानिक अवरोध हटाउनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कहिलेकाहीं फिल्डमा काम गर्ने मान्छेलाई यो अधिकारमुखी तरिका लागु गर्दा वा सुरु गर्दा यो तरिका दाताहरूले सुरु गरेको नयाँ शब्द मात्र हो भन्ने भावना आउन सक्तछ । यसले गर्दा पहिला गरेको कामको अवमूल्यन हुन जान्छ भन्ने लाग्न सक्तछ । यस्ता अवरोध माथि उल्लेख भएका कुरामा भर पर्दछन् ।

क्रियाकलाप ३.४ अधिकार र आवश्यकता बीच तुलना

समय: ४० मिनेट

- कल्याणकारी र सुधार कार्यक्रमहरू किनारा लगाइएका र गरीब मानिसका हालका आवश्यकता तुरुन्त पूरा गर्न सञ्चालन गरिन्छ भन्ने कुरा गर्दै सत्रको सुरुवात गर्नुपर्छ । यो कुरा व्याख्या गर्न यसै पाठको स्रोत सामग्री नामक भाग अन्तरगत ३.५ र ३.६ मा दिइएको प्राकृतिक स्रोत-सामग्रीको व्यवस्थापन कार्यक्रमसँग सम्बन्धित काल्पनिक उदाहरणहरू दिनु उचित हुन्छ ।
- यो प्रस्तुति पछि पूर्णछलफलका लागि घटना अध्ययन (स्रोत सामग्री ३.७) वितरण गर्नुहोस् । सहभागीहरूलाई यो घटना अध्ययन व्यक्तिगत हिसाबले पढ्न १५ मिनेटको समय दिनुहोस् । उनीहरूलाई

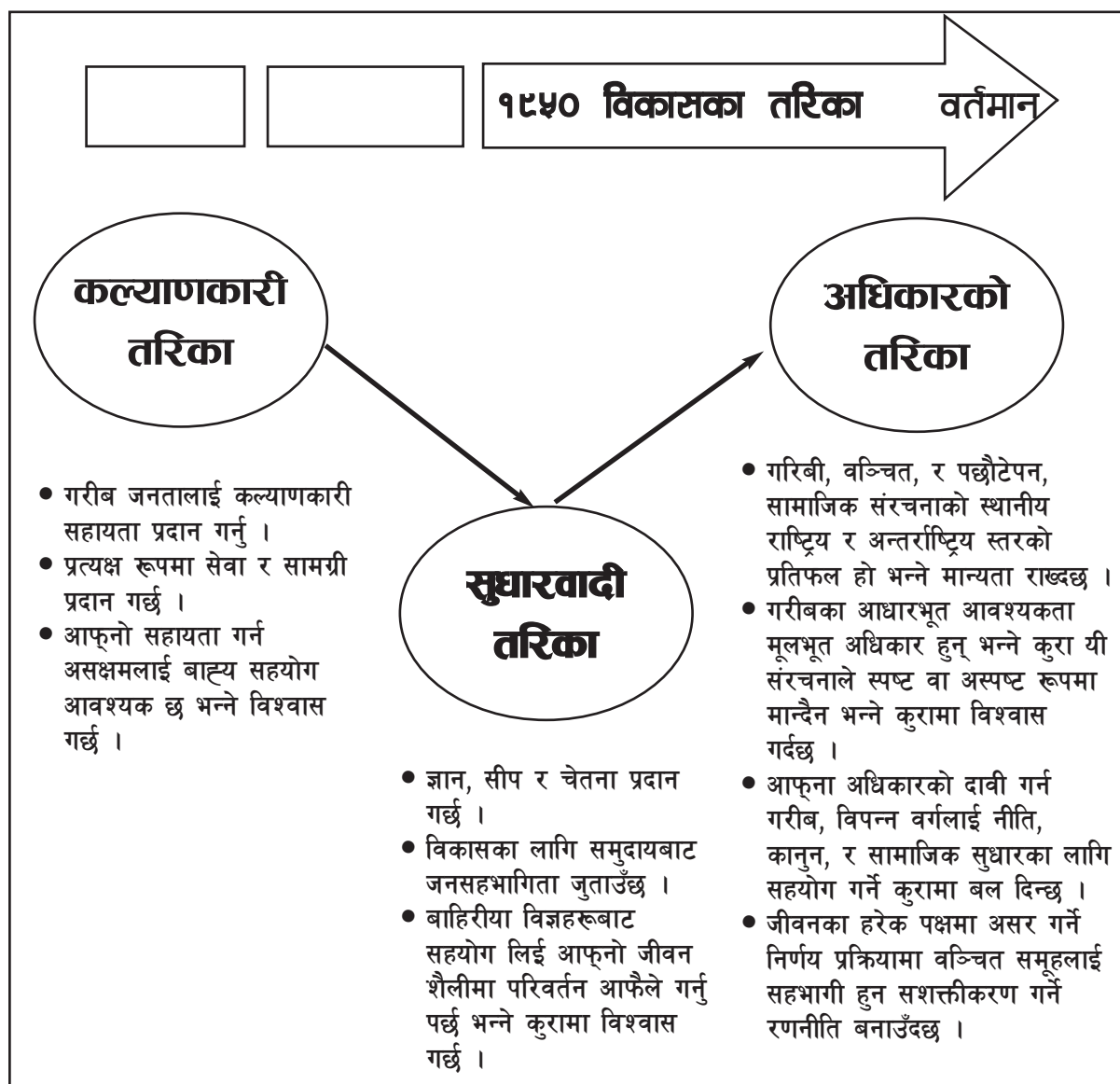
अन्त्यमा लेखिएको प्रश्नद्वारा किटान गरिएबमोजिम अवस्थाको आँकलन गर्न लगाउनु पर्छ । यस्तो व्यक्तिगत समीक्षापछि त्यही घटना अध्ययनमा दिइएका प्रश्नहरूको आधारमा पूर्णछलफलको पहल गर्नुपर्दछ ।

- त्यसपछि स्रोत सामग्री ३.८ मा उल्लेख गरिएको अधिकारमुखी तरिकाका मुख्य चाहना (Key thrusts) मा जोड दिने प्रस्तुतितर लाग्नुपर्छ । समयले साथ दिएमा प्रस्तुतीकरण पछि सबैलाई संक्षिप्त छलफल गर्न लगाउनु पर्दछ ।
- अन्त्यमा विकासमा अधिकारमुखी तरिका र जनवकालत तरिका बीच सम्बन्ध देखाउनुहोस् । यो सत्रको अन्त्य गर्दा गरिने टिप्पणीका मुख्य बुँदाहरू निम्नानुसार हुन सक्छन् :
 - धेरै मानिसको अधिकार नै शक्तिका स्रोत हुन् । शक्ति सधैंभरि फाइदासँग सम्बन्धित हुन्छ : बढी शक्ति बढी फाइदा, कम शक्ति - कम फाइदा ।
 - शक्तिमा पकड भएका मान्छेले शक्ति छाड्न चाहँदैनन् ।
 - जनताले शक्ति प्राप्त गर्न सङ्गठित आवाज तथा क्रमवद्ध तर्क प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यो कुरा जनवकालत पहलको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो र यसैमा केन्द्रित रहन्छ ।

सत्र - ३ का लागि स्रोत सामग्री

३.१. विकासका तरिकाहरूको संक्षेपमा समीक्षा

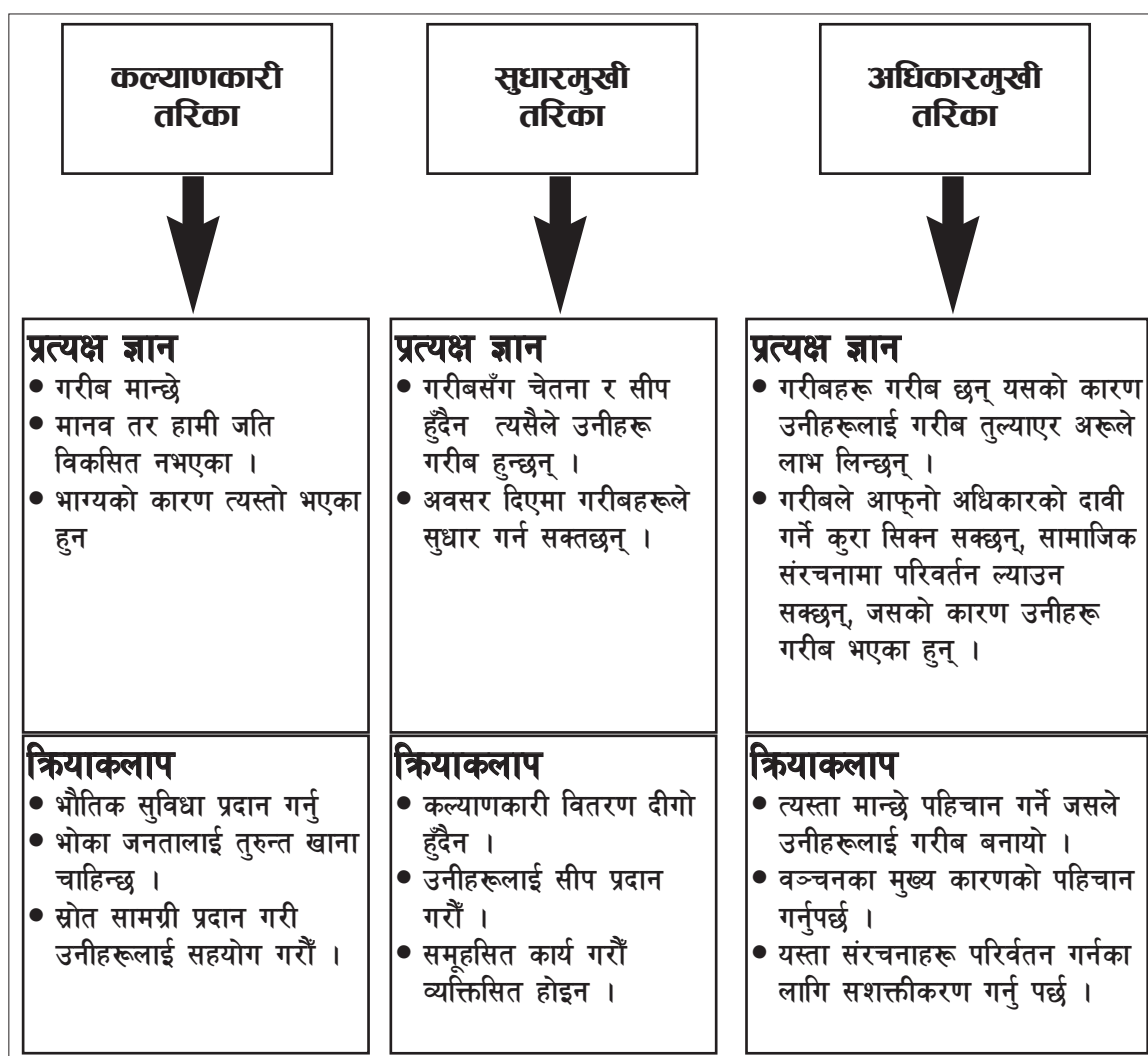
विगत आधा शताब्दीमा विकासका प्रतिमानमा (Paradigm) भएका क्रमिक परिवर्तनलाई तल उल्लेख गरिएको रेखाचित्रले (Graphic) प्रस्ट पार्दछ । यस्तो परिवर्तनलाई कसै कसैले विकासका तरिकामा आएको क्रमविकास (evolution) पनि भनेका छन् । यथार्थमा मार्शल योजनाको तरिका आए पश्चात् विकासको तरिकालाई (Approach) समग्र दृष्टिले हेर्ने हो भने विविध प्रकारका परिवर्तन भएको देख्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा तलको रेखाचित्रको (Graphic) मुख्य आशय विगतमा विकासको नाममा भएका क्रियाकलापलाई पछि फर्केर हेर्नुपर्दछ भन्ने कुराको सन्देश दिनु हो ।

विकासका तरिकामा (Approach) प्रतिमान परिवर्तले (Paradigm Shift) मारेको फड्कोलाई कसरी व्याख्या गर्ने भन्ने कुरा देखाउनका निम्ति माथिको सारांश यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ । यसका साथै अन्य प्रतिमानको सिर्जना गर्न पनि सकिन्छ । यदि कुनै पनि विकासका नमूना वा तालिकामा अधिकारमुखी तरिका समावेश गर्न भने विर्सनु हुँदैन । यस बाहेक, सहभागीहरूको वास्तविक जीवन परिस्थितिसित सम्बन्धित वा मेलखाने घटनालाई विश्लेषण गरिएमा माथि उल्लेख भएको नमूना वा त्यस्तै अन्य नमूनालाई व्याख्या गर्न मद्दत गर्दछ । प्रत्येक तरिका अन्तरगत व्याख्या हुने विशेषताहरूलाई अझ बढी विस्तृत बनाउन सकिन्छ । सबै प्रकारका परिस्थितिमा अधिकारमुखी तरिका नै सही हुन्छ र अन्य दुई तरिका ठीक हुँदैनन् भनी दावाका साथ भन्न सकिन्न । सुधार तथा कल्याणकारी कार्यक्रम अझ पनि सही छन् र विभिन्न सन्दर्भमा आवश्यक पनि छन् ।

3.2 विकासका तरिकाहरूको तुलनात्मक विश्लेषण

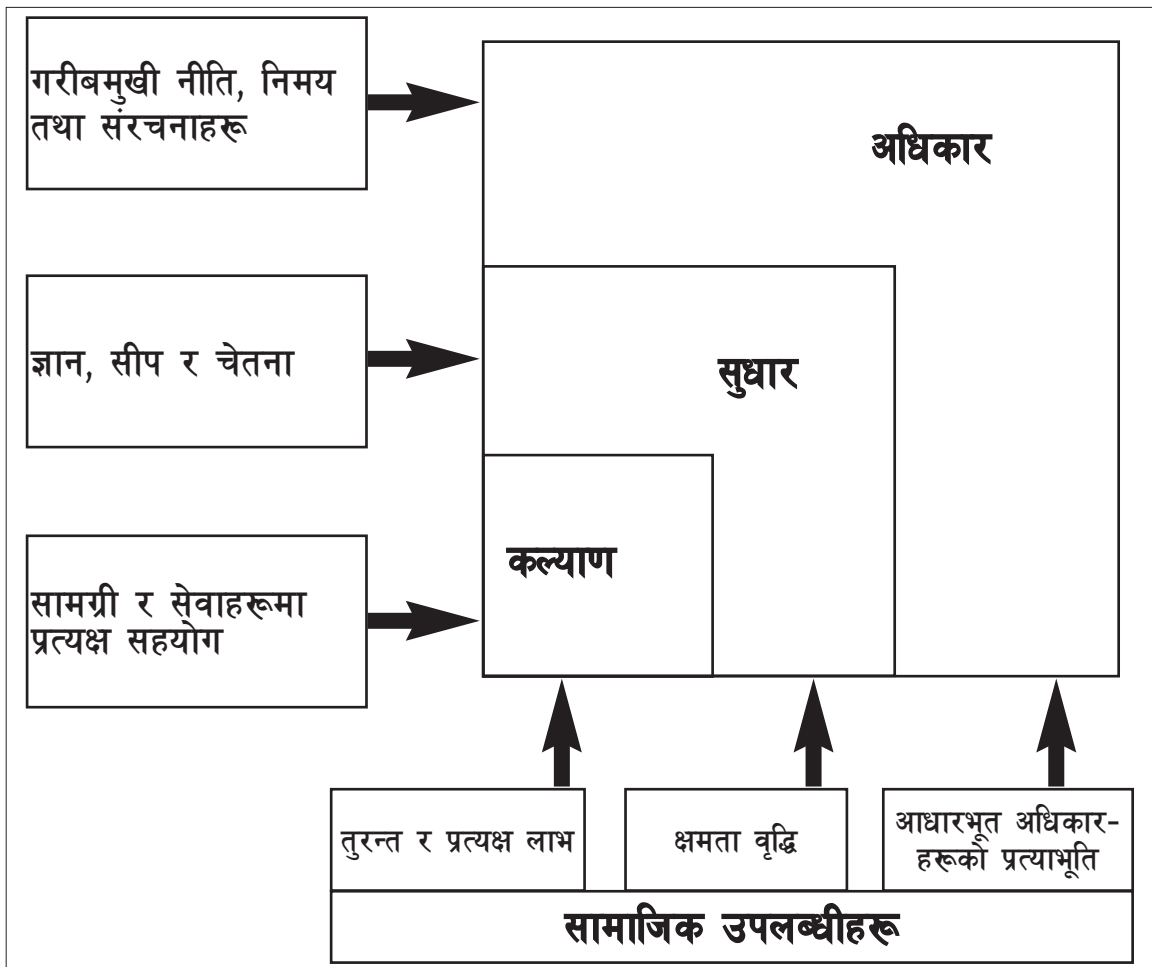
तल उल्लेख गरिएको तुलनात्मक रेखाचित्रमा (स्रोत सामग्री ३.१) प्रस्तुत भएको धारणालाई अझ स्पष्ट पार्नका लागि मात्र तयार गरिएको हो । एउटा तुलनात्मक विश्लेषण एउटै तरिकाले विविध मापनहरूका आधार जस्तै: मूल्य, ओगटेको क्षेत्रफल, जनसङ्ख्या आदिको प्रयोग गरी तयार गर्न सकिन्छ । यदि चाहनु हुन्छ भने आफ्नो प्रयोगका लागि यस रेखाचित्रलाई ठूलो बनाउन पनि सक्नुहुन्छ । यदि तरिकागत स्पष्टताका लागि एउटा तरिका र क्रियाकलापको उदाहरण नै पर्याप्त छ ।

उपर्युक्त रेखाचित्रको (Diagram) मुख्य आशय के हो भने विभिन्न विकासमुखी संस्थाहरूले समस्या र समस्याका कारणलाई कसरी ग्रहण गर्दछन् भन्ने कुरा औल्याईदिनुका साथै कस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन हुन्छन् भन्ने कुरा पनि देखाईदिनु हो । हामीलाई थाहा छ कि मानिस गरीब छन्, वञ्चित छन् र छेउलगाइएका छन् तर ती मानिस किन त्यस्तो अवस्थामा पुगे वा पुन्याइए भन्ने कुरा हेर्न वा थाहा पाउन यसरी गरेका विश्लेषणले सहयोग गर्दछ । यस्ता विश्लेषण निरन्तर गरीरहनु पर्दछ ताकि यसले हामीलाई वास्तविक मूलकारणमा पुग्न मद्दत गरोस् नत्र सतही कारणमै अलमल्लिइरहन्छौं । वास्तविक कारण थाहा पाइयो भने हामी सही काममा अग्रसर छौं भनी विश्वस्त हुन सक्छौं । जुनसुकै शब्दको प्रयोग गरिए पनि जबसम्म हामीले समस्याको मूलकारण वा जरो पता लगाउन सक्तैनौं, विकासका कार्यक्रम वा क्रियाकलाप त सम्पन्न हुन्छन् तर गरीबको अवस्थामा आशा गरेअनुसार दीगो रूपमा सुधार भने हुन सक्तैन । गरीब परनिर्भर भइरहन्छन्।

3.3 विकासमा अधिकारमुखी तरिकाको मूल्य

रेखाचित्र ३.१ मा प्रस्तुत भएकै तरिकालाई नै अब्ग बढी विकास गरी फरक तरिकाले स्पष्ट रूपमा बुझ्न र बोध गर्न सक्ने बनाउन सकिन्छ । तलको रेखाचित्रले थप आयाममा प्रकाश पार्दछ । यस कुराको आशयको केन्द्रबिन्दु के हो भने विभिन्न विकासका कार्यक्रमको लक्ष्य विस्तार गर्न वा मजबुत बनाउन सकिन्छ । यदि समस्याको सम्बन्ध नीतिसित भएको कुरा पहिचान भइसकेको छ र यस्ता कुरालाई समस्त योजना प्रक्रियामा समावेश गरिएको छ भने समस्याको समाधान सजिलै हुन्छ ।

थप जनकारीका लागि बुँदाहरू (Points for Further Consideration) (माथिका चित्रबाट प्राप्त गरिएको)

- माथि प्रस्तुत गरिएको रेखाचित्रले विकासका विभिन्न धारणा र तरिका अन्तरगत सञ्चालित कार्यक्रमबाट प्राप्त लाभ र उपलब्धी प्रस्ट पार्दछ ।
- विकास धारणाहरूलाई एउटा सिँढीसँग (Ladder) तुलना गर्न सकिन्छ । सिँढीको माथिल्लो खुट्किलो बनिसकेपछि पुछारको खुट्किलो भत्काउनु पर्दछ भन्ने सवाल नै आउँदैन । सिँढीका प्रत्येक खुट्किलाको बराबर महत्त्व हुन्छ । यदि कोही सिँढीको सिरानको खुट्किलासम्म चढ्यो भने यसले माथिल्लो तहमा रहेको लक्ष्यमा पुग्न मद्दत गर्दछ । त्यसकारण अधिकारमुखी धारणामा बल दिनुको आशय सुधार तथा कल्याणकारी कार्यक्रमहरूको आवश्यकता नै पर्दैन भन्ने चाहिँ कदापि होइन । सुधार र कल्याणकारी तरिकामा आधारित कार्यक्रम कार्यान्वयको खाँचो अझ पनि उतिकै छ । तर यी तरिकाबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रमले समुदायको परिचालन गर्न सक्नुपर्दछ जसले गर्दा उनीहरू आफ्ना आधारभूत मानव अधिकारको दाबी गर्न सक्षम हुन सक्दछन् ।
- आधारभूत मानव अधिकारको स्थापनाका लागि कल्याणकारी तथा सुधारमुखी कार्यक्रम, संरचनागत सुधार तथा रूपान्तरण गरीब तथा नाजुक (Vulnerable) समूहको हितको पक्षमा परिलक्षित तथा सम्बन्धित हुनुपर्दछ ।
- वर्तमान विकास कार्यक्रमको अन्तिम लक्ष्य भनेको अन्ततः नीतिमा विचार गर्ने कुरासित सम्बन्धित गराउनु हो किन भने गरिबी र वञ्चनको मुख्यकारण नीतिगत सवालसित गासिएको छ ।

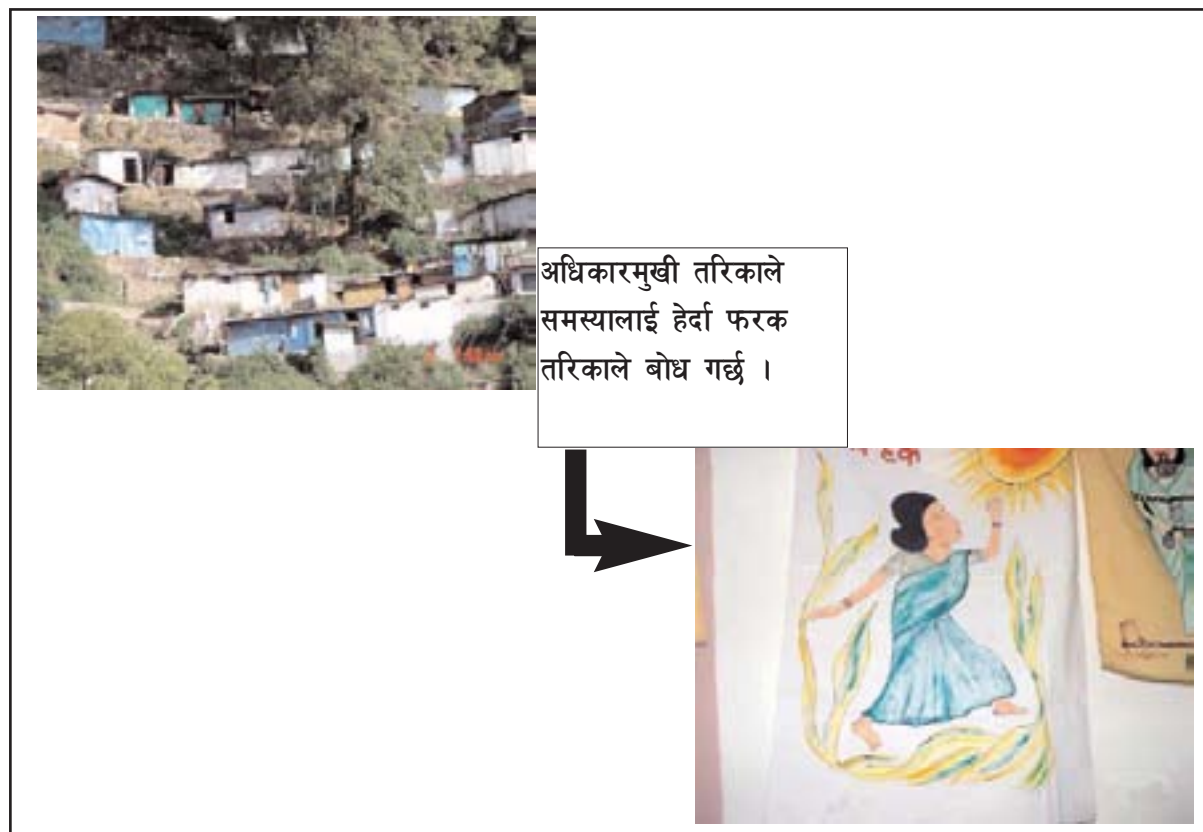
टिप्पणी

यहाँ के कुरामा जोड दिन आवश्यक छ भने कल्याण तथा सुधारका कार्यक्रमहरू आधारभूत मानव अधिकार प्राप्त गर्ने प्रक्रियासित सम्बन्धित गराउनु पर्दछ । यो कुरा वर्तमान विकास कार्यक्रमको अनुभवबाट प्राप्त महत्त्वपूर्ण अन्तरदृष्टि हो । विकास संस्थाहरूले जबसम्म आफ्ना कार्यक्रमहरूलाई जनसंख्याको ठूलो हिस्सा र मानव अधिकारसित गाँसिएका नीतिगत सवालहरूसँग जोडेर हेर्दैनन् त्यस्ता विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका भए पनि जनकेन्द्रित विकासको दृष्टिकोणमा दीगो हुन सक्तैनन् । यसका साथै त्यस्ता कार्यक्रम भौतिक वस्तुमा मात्र सीमित हुनुका साथसाथै मानसिक वा मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि बाहिरिया एजेन्टहरूमा आलम्बित हुन्छन् ।

विकास कार्यमा संलग्न हामी सबैले विभिन्न तरिकाहरू अन्तरगत कार्यान्वयन भएका विकास कार्यक्रम बीच के कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउनु जरूरी छ । उदाहरणका लागि कुनै संस्था विकासको खाँचो परेका (Needy People) जनतालाई कल्याणकारी कार्यक्रम प्रदान गर्न व्यवसायिक हुन सक्तछन्, तर त्यस्ता कार्यक्रम बदल्नु आवश्यक छैन वा उपयुक्त हुँदैन । यसरी सञ्चालन भइरहेका कार्यक्रम हटाएर त्यस्ता कार्यक्रमको स्थानमा अधिकारमुखी तरिका लागु गर्नुपर्दछ भन्ने पनि आवश्यकता छैन किनभने तिनीहरूसित पर्याप्त दक्ष मानवीय स्रोत र साधनको अभाव हुन सक्तछ । यो वास्तविक कुरा अन्य सुधारको कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेका बलिया संस्थाहरूलाई पनि उतिकै लागु हुन सक्तछ ।

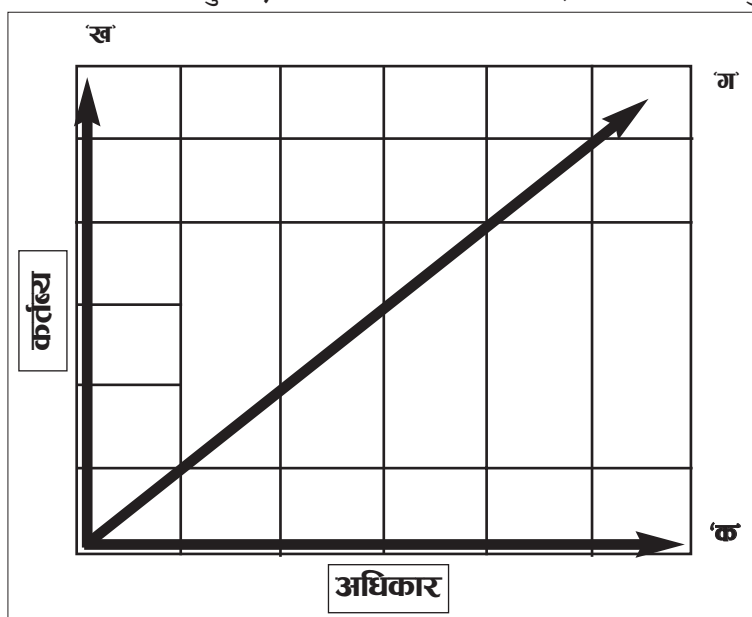
यदि जुनसुकै प्राथमिकताका साथ रूचाएको तरिका भए पनि सबै संस्थाहरूले उनीहरूका कार्यक्रमहरू पहाडी भेगका गरीब तथा छेउलगाइएका जनताका आधारभूत मानव अधिकार बीच एक आपसमा अन्तरसम्बन्ध कायम गराउनु पर्दछ । यदि हामीले कार्यक्रमहरूबीच यस प्रकारको अन्तरसम्बन्ध कायम गर्न सकिएन भने हामीले गरिबी र विपन्नतालाई उपेक्षा गरेको ठहर्दछ । हामीले गरीब र विपन्नलाई प्रदान गरेको यहयोग विपन्नताका कारण र प्रभाव हटाउन असमर्थ हुन्छ । तसर्थ यस विश्लेषणको उद्देश्य के हो भने कार्यशालाका सहभागीलाई

गरीब तथा पीछडिएका जनताको अधिकार तथा कार्यक्रम बीच अन्तरसम्बन्ध कायम गराउनु आवश्यक छ भन्ने कुरामा ध्यानाकर्षण र सचेत गराउनु हो । यसो गर्न नसकिएमा कार्यक्रमले दीगो रूपमा गरिबी हटाउन सक्तैन ।

3.8 दुबै पक्षको जितको अवस्था (Win Win Situation)

तलको रेखाचित्रले के कुरामा जोड दिएको छ भने यदि गरीब तथा छेउलगाइएका समूहको स्थितिमा वास्तवमा सुधार ल्याउनु छ भने कर्तव्य र अधिकार साथसाथै आउनुपर्दछ । कर्तव्य र अधिकारलाई अलग गरेर हेर्नु हुँदैन । अधिकारको दाबीका लागि जब कुनै व्यक्तिले जनवकालत गर्छ भने त्यसबेला सो व्यक्तिले आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्ने जिम्मेवारी लिएन भने समग्रमा इच्छाएको परिवर्तन हुन सक्तैन । जब अधिकार प्राप्तिको कुरा गरिन्छ तब कर्तव्य पालनाको कुरा पनि साथसाथै आउनुपर्दछ र दुबै बीच सन्तुलन हुनुपर्दछ । यस्तो भएको खण्डमा समुदायले जित जितको अवस्थाको (win-win situation) अनुभव गर्दछ ।

यस रेखाचित्रको मामिलामा

क - पूर्णकर्तव्य पालना भएको अवस्था

ख- पूर्णअधिकार प्राप्त भएको अवस्था

ग- अधिकार र कर्तव्य बीच सन्तुलन आएको अवस्था जित-जितको अवस्था (win-win situation) हो ।
यो अवस्थामा पुग्न सकेमा प्रभावित जनतालाई सर्वोत्तम लाभ पुग्दछ ।

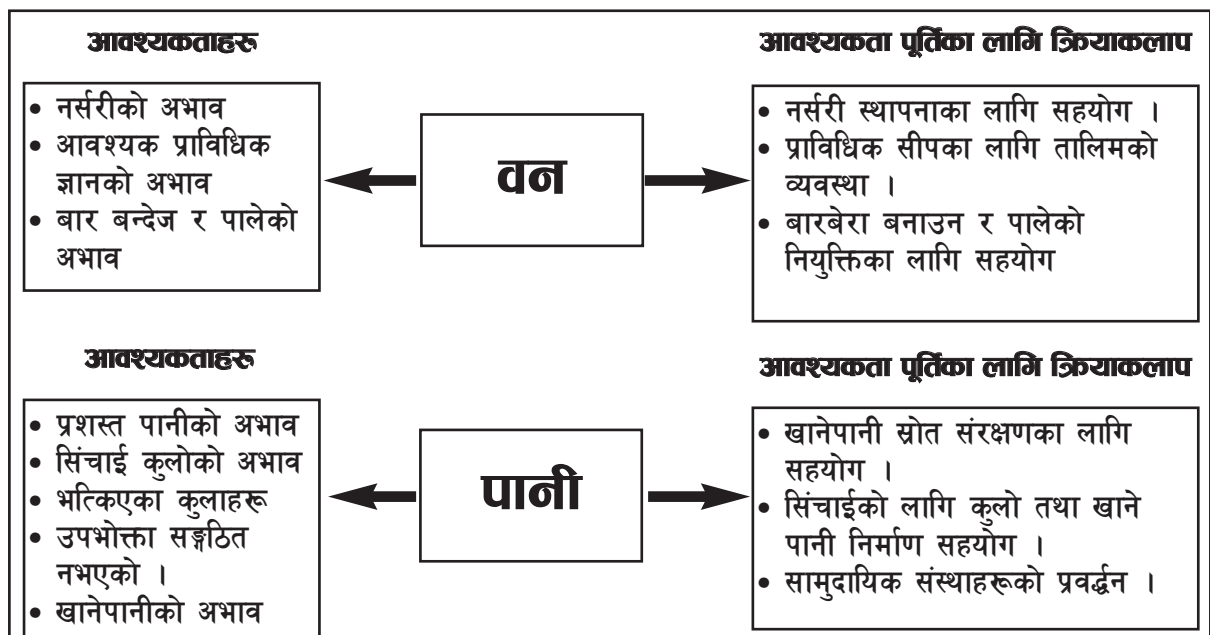
जनताले अधिकारको दाबी खुसीसाथ गर्दछन् तर आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्ने कुरामा भने अवज्ञा गर्दछन् । उनीहरूको क्षमा याचना गर्ने सरल बाहना के हुन्छ भने हामी गरीब छौं, अशिक्षित छौं, त्यसकारण हामीलाई थाहा छैन भन्दछन् । यस प्रकारको व्यावहारले दीगो रूपमा अधिकार प्राप्त गर्न सहयोग गर्दैन । यदि कसैले आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न चाहन्छ भने ऊ आफ्नो कर्तव्यप्रति सचेत हुनै पर्दछ चाहे त्यो व्यक्तिगत रूपमा होस् वा सामुदायिक होस् वा सामूहिक होस् ।

संस्थागत तहमा पनि पालना गर्नयोग्य केही निश्चित कर्तव्यहरू हुन्छन् । जस्तै: संस्थामा पारदर्शिता कायम गर्नु, आफ्नो संस्थाभित्र अन्याय हुन नदिनु आदि केही कर्तव्य हुन् जसको पालन संस्थाले गर्ने पर्दछ । यदि संस्थाहरूले आफ्नो कर्तव्यको अवज्ञा गरी अधिकारको मात्र दाबी गर्दछन् भने उनीहरूको विश्वसनीयतामा हानी वा क्षति पुगी कामको प्रभावकारिता घट्दछ ।

३.५ आवश्यकतामुखी विकासका उदाहरणहरू

तल दिइएका काल्पनिक उदाहरणहरू आवश्यकतामुखी विकासका साधारण प्रतिमानमा (Paradigm) आधारित छन् । पहिलो पुनः वृक्षारोपण परियोजनाका बारेमा र दोस्रो खाने पानी आपूर्ति योजनाका बारेमा तयार गरेका उदाहरण हुन् । यी उदाहरण सबै ठाँउ र सन्दर्भमा उपयुक्त नहुन पनि सक्छन् तर पनि तरिका स्पष्ट पार्नका लागि उपयुक्त नै हुन्छन् ।

आवश्यकतामा-आधारित तरिकाले निम्नलिखित प्रकारका क्रियाकल्प सञ्चालन गर्दछ ।

यो सामुदायिक विकासको परम्परागत शैली हो । अधिकांश विकासे संस्था अझै पनि यस्ता तरिका अनुशरण गरिरहेका छन् । पूर्ण रूपमा यो तरिका गलत भने होइन । अझ पनि गरीब तथा छेउलगाइएका वर्गका लागि यो तरिका महत्त्वपूर्ण र आवश्यक छ । तर के यो तरिका नै पर्याप्त छ त ?

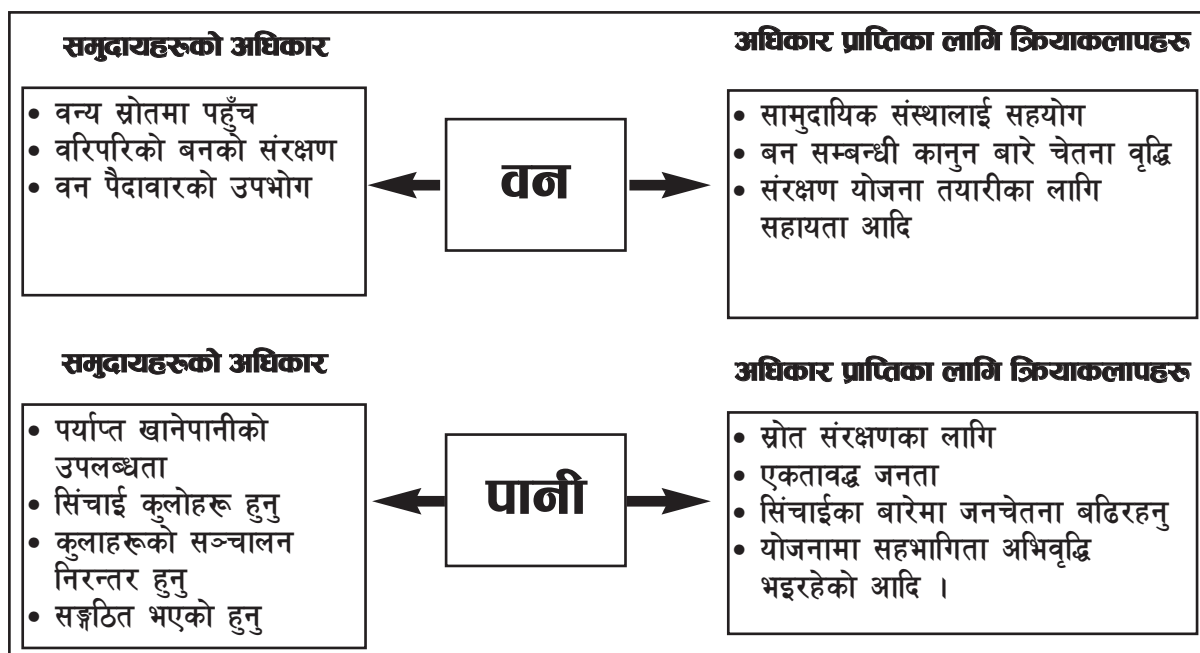
समुदायलाई हामी आय आर्जनका (Income generation projects) योजनामार्फत सहायता प्रदान गर्न सक्तछौं । तर कति जनतालाई यसरी सहयोग गर्न सकिन्छ ? हामीले कार्यान्वयन गरेका कार्यक्रम कतिको प्रभावकारी वा शक्तिशाली छन् ? हेर्नु पर्ने हुन्छ । हामीले सरकारलाई कुनै प्रकारले मनायौं वा दबाव दियौं भने जनताले सामाजिक संरचना अन्तरगत रोजगारीका अवसर पाउनुपर्दछ । यो उनीहरूको अधिकार हो भन्ने कुरा स्थापित गर्नका लागि कार्य पनि गर्नुपर्ने, अधिकारको कार्यान्वयन पनि भयो, जनता अधिकारको दाबी गर्न सक्ने पनि भए भने पनि यदि हामीले यसरी स्पष्ट रूपमा यस्ता सवालका बारेमा सोचेका छौं भने हामी सही दिशामा अग्रसर छौं भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यदि हामी अधिकारसित यस्ता कुराको के सम्बन्ध छ भन्ने कुरामा स्पष्ट छैनौं भने स्थायित्वको दृष्टिमा हाम्रो प्रयास दीगो हुँदैन । तसर्थ गरीबको अधिकारको स्थापना र कार्यान्वयन गराउनका लागि गरिने जनवकालत राम्रोसित सोच विचार गरिकन मात्र गर्नु उचित हुन्छ ।

३.६ अधिकारमुखी विकासका उदाहरणहरू

माथि चर्चा गरिएका तीनवटा सवालको अब अधिकारमुखी विकासे तरिकाको परिप्रेक्षबाट परीक्षण गरिनेछ । यी उदाहरण उपर्युक्त दुई तरिका र क्रियाकलापमा अन्तरनिहित बोध वा ज्ञानमा (Perception) तात्त्विक फरक देखाउन उपयुक्त हुन्छ । क्रियाकलापका समूहलाई हेर्दा के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने यस तरिकाले जनतालाई तुरन्त राहत दिँदैन । अधिकारमुखी तरिकाको यो एउटा सीमा हो । यो गरिबी र वञ्चनका मूल कारणहरू पता लगाउने कुरामा केन्द्रित हुन्छ । परिणामस्वरूप जब यस तरिका अन्तरगत क्रियाकलाप कार्यान्वयन गरी सफल हुन्छन् तब समुदायलाई त्यसबाट दीर्घकालीन लाभ हुन्छ ।

उदाहरणका लागि यदि हामीले समुदायलाई कसरी सामाजिक पूँजीवृद्धि गर्ने भन्ने कुरामा चेतना वृद्धि गराइ दियौं भने समुदाय आफैले स्थानीय स्तरमा सामाजिक पूँजी वृद्धि गर्ने कामलाई निरन्तरता दिन्छन् । फलस्वरूप उनीहरूको बहिरियाको सहयोगमा निर्भरता नाटकीय रूपमा घटी पूर्ण रूपमा आत्मनिर्भर हुन्छन् । यसका अतिरिक्त नीति नियम बनाउनु तथा संरचनाहरू तयार हुनु स्थानीय पूँजी निर्माणका लागि उपयुक्त र दीगो हुन्छ ।

तलको रेखाचित्रले पूर्व उल्लेख गरिएको अधिकारमुखी तरिकाको काल्पनिक उदाहरण देखाउँदछ ।

३.७ भारतको दार्जिलिङ जिल्लाको एउटा गाउँको घटना अध्ययन

आर्थिक रूपले सम्पन्न सहरको नजिकै बस्ने मानिसले भौतिक, आर्थिक र सामाजिक सहयोग पाउछन् । त्यसबाट उनीहरूको जीवनमा नाटकीय परिवर्तन आउँदछ भन्ने कुरा सदा सत्य हुँदैन । आर्थिक रूपले मजबुत सहर नजिक बसोबास गर्ने धेरै गाँउले विकट (Acute) गरिबीको चपेटामा परेको, अवसरबाट वञ्चित भएको तथा सामाजिक तिरस्कार भोगिरहेको अवस्था अध्ययनले देखाउँदछ । यो घटना अध्ययन भारतको दार्जिलिङ सहरको नजिकको एउटा यस्तै गाउँको हो ।

एउटा ख्यातिप्राप्त राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था (NGO) करीब नौ महिनादेखि यस गाउँमा आफ्ना कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ (जुलाई २००३ देखि फेब्रुअरी २००४) । यो गाउँ दार्जिलिङ पहाडको एउटा उपत्यकामा अवस्थित छ जसको वरिपरि घना जंगल छ । जङ्गलको एकातिरको भाग राष्ट्रिय संरक्षित जङ्गल पर्दछ र अर्कातिरको जङ्गलको भाग पश्चिम बङ्गाल राज्य सरकारको वन विभागद्वारा संरक्षित राष्ट्रिय वनपर्दछ ।

यस गाउँमा लगभग ८० परिवार बस्दछन् । सबै परिवारलाई बीस वर्षपूर्व त्यहाँ पुनर्वास गराइएको थियो । ती परिवारलाई त्यहाँ पुनर्वास गराइँदाखेरि वनविभागले प्रत्येक परिवारलाई खेतीका लागि सानो टुक्रा जमीन र काठेघर बनाउनका लागि सहायता प्रदान गरेको थियो । त्यो सहयोग एक पटकको लागि मात्र थियो । उनीहरू बसेको त्यो जग्गा निजी सम्पत्तिको रूपमा दर्ता भएन । त्यस कारण यी जनता कानुनी रूपमा जग्गा विहीन हुन पुगे । यी गाउँका अधिकांश मानिसको मुख्य पेशा कानुनी वा गैरकानुनी रूपमा जंगलबाट दाउरा ल्याउनु र नजिकैको बजारमा बेच्नु रहेको थियो ।

जब माथि उल्लेख भएको गैर-सरकारी संस्थाले यस गाउँमा काम गर्न सुरु गर्‍यो उसलाई कुनै पनि क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नका लागि जनताको सहभागिता जुटाउन निकै कठिन भयो । गाउँका युवा लगभग अनियन्त्रित थिए । कार्यक्रमको सुरुमा यस गैर-सरकारी संस्थाले गाउँलेका वास्तविक समस्या बुझ्नका लागि जनसहभागिताको विधिको (PRA Methods) प्रयोग गर्‍यो । गाउँहरूले विविध समस्या जस्तै : वैकल्पिक आर्थिक स्रोतको अभाव, जनचेतनाको कमी, अवसरको कमी आदिको एउटा लामो सूची संस्था सामू प्रस्तुत

गरे । यो सूचीको प्रारम्भिक मूल्याङ्कनपछि उक्त गैर-सरकारी संस्थाले सानो स्तरको एउटा कुखुरा पालन व्यवसायका लागि सहयोग गर्‍यो । उक्त कुखुरा पालन व्यवसाय अहिले ५ परिवारको साभ्ना स्वामित्वमा रहेको छ । यसै गरी यो गैरसरकारी संस्थाले एउटा बंगुर पालन फार्म स्थापनाका लागि केही परिवारको स्वामित्वमा रहने गरी सहयोग गर्‍यो । यसका साथै संस्थाले बंगुर पालने घर बनाउनका लागि केही आर्थिक सहयोगका पाँच छवटा बंगुरका पाठा प्रदान गर्नुका साथै युवालाई बंगुर पालन तालिमसमेत दियो । यी क्रियाकलाप बाहेक उक्त सामाजिक संस्थाले धेरै गाउँलेलाई विभिन्न सीप विकास र चेतना वृद्धि सम्बन्धी क्रियाकलापमा संलग्न गरायो । अहिले गाउँमा एकजना पूर्णकालीन (Full time) कार्यकर्ता (Field worker) गाउँमै बस्ने गरी नियुक्त गरेको छ । गाउँलेले कार्यकर्ताबाट दैनिक प्राविधिक सरसल्लाह र सुभाब पाउँदछन् ।

छलफलका लागि प्रश्न

- तपाइलाई यस गाउँमा कुन्-कुन् सवाल अधिकारसित सम्बन्धित छन् भन्ने लगदछ ?
- गैरसरकारी संस्थाले यस गाउँमा अपनाएको विकासको तरिका के हो ?
- ती कार्यक्रमको सहयोगले गाउँले आफ्ना आधारभूत मानव अधिकारको दाबी गर्नसक्ने बनाउन सहयोग भएको छ ? आफ्नो तर्क लगाई व्याख्या गर्नुहोस् ।
- तपाई ती गरीब मानिसको अधिकार प्रवर्द्धनका लागि उक्त गैरसरकारी संस्थालाई के सुभाब दिन चाहनु हुन्छ ?
- जनवकालत पहलमा आफै सहायक बन्न सक्ने यस गाउँको कुन् सवाल देख्नु हुन्छ ?

3.८ अधिकारमुखी तरिकाको चाहना (Thrust)

विकासको अधिकारमुखी तरिका एउटा धारणात्मक ढाँचा हो जुन अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतामा आधारित मानव विकास प्रक्रियाको मानदण्डअनुसार छ । यस तरिकाका मूलतत्त्व मानव अधिकार, जवाफदेहिता, सशक्तीकरण, सहभागिता तथा विभेदरहित अवस्थासित गाँसिएको छ । विस्तृत जानकारीका लागि <WWW.unhcr.ch> हेर्नुहोस्) । यी तत्त्वका आधारमा धारणात्मक वा स्पष्ट र व्यापक बोध हासिल गर्नका लागि थुप्रै बुँदा तयार गर्न सकिन्छ ।

अधिकारमुखी तरिकाले तलका कुराहरुमा विश्वास राख्दछ

- सामाजिक कारणले गर्दा मानिस गरीब बनाइएका तथा छेउलगाइएका हुन् । त्यस्ता कारण सतही हुन्छन् अथवा अदृश्य रूपले समाजमा जरो गाडेका हुन्छन् ।
- समुदायका आधारभूत आवश्यकतालाई उनीहरूका आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्थापित गर्नु पर्दछ । यस्तो कार्य गर्नु सामुदायिक संस्थाहरूको मूल कर्तव्य वा जिम्मेवारी हो ।
- विविध समस्याबाट पीडित सामान्य जनता शक्ति प्राप्त गर्ने प्रमुख स्रोत हुन् जसको प्रयोगबाट उनीहरूको भाग्य बदल्न सकिन्छ । सङ्गठित वा सामूहिक कार्य उनीहरूमा अन्तरनिहित शक्ति उजागर गर्ने एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम हो ।
- आफ्नो जीवन सुसङ्गठित गर्न समुदायले आफै राम्रा उपायहरू पता लगाउन सक्दछ । उनीहरूमा दबिएर रहेको क्षमताको विकास गर्न बाहिरी सहयोगको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- समुदाय आफैले आफ्नो जीवन व्ययस्थित गर्ने सरल उपायहरू पता लगाउन सक्दछ । बाहिरी सहयोगलाई उनीहरूमा दबिएर रहेको शक्तिलाई मुखरित गर्नका लागि मात्र प्रयोग हुनुपर्दछ ।

- समुदायलाई यदि कुनै कुरा आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि उपयुक्त छ भन्ने लाग्यो भने बाहिरी सहयोगविना नै पनि काम गर्न सक्दछ। उदाहरणका लागि यदि बगैँचामा सुन्तला छन् भने ती सुन्तला कसरी खाने भन्ने कुरा सिक्नतिर लाग्दैनन् । जुनसुकै प्रकारले भए पनि उनीहरू सुन्तला खानेतर्फ लाग्दछन् ।
- विकासको कार्य विपन्न र पछिपरेका मानिसको अधिकार प्राप्त गराउनका लागि अग्रसर हुनुपर्दछ । यसको अर्थ उनीहरूका आधारभूत आवश्यकता तत्काल पूरा गर्नका लागि सहयोग नै गर्नुपर्दैन भन्ने पनि होइन । दुबै काम आवश्यकताअनुसार साथसाथै गर्नु उचित हुन्छ ।
- मानव दीगो विकासका लागि सरोकारको केन्द्रबिन्दु हो । उनीहरू प्रकृतिसित सामञ्जस्य राखी स्वस्थ तथा उत्पादनशील जीवन निर्वाहका हकदार हुन् । (रियो घोषणाको सिद्धान्त -१)
- अष्ट्रेलियाको मानव अधिकार परिषदले विकास तथा मानव अधिकार बीचको सम्बन्धका बारेमा विस्तृत विचार प्रस्तुत गरेको छ । विशेषतः अन्तरसरकारी दायीसंस्थाका कार्यका सम्बन्धमा । यसको मुख्य आशय के हो भने मानव अधिकार र विकास पृथक होइनन् अथवा फरक क्षेत्र होइन । त्यसकारण यहाँ मूल प्रश्न के हो भने दुई सिद्धान्तको विभाजन बिन्दु कसरी पहिचान गर्ने भन्ने होइन । यसको आशय विकासलाई मानव अधिकारको एक अङ्गको रूपमा लिनुपर्दछ भन्ने कुरा नै प्रमुख सरोकार हो । विकास प्रक्रियामा आर्थिक एवं सामाजिक अधिकारको महत्त्वको महसुस भएको छ । सरकारको यस कदमलाई पूरा गर्ने कुरामा वेवास्ता गर्ने प्रवृत्ति छ । यस्तो प्रवृत्तिले हामीलाई अधिकारको आश्यकताको महसुस गर्न, गराउन संक्षिप्त रूपमा विशेष कार्यक्रम चाहिन्छ भन्ने कुरातर्फ आकर्षित गरेको छ । यसको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष के हो भने विकास गर्न वा हुन पाउनु मानवको अधिकार हो । विकासको प्रक्रियामा अधिकारको समावेश पनि एक आवश्यक तत्त्व हो । यस मान्यताले विकास तथा मानव अधिकारको केन्द्रबिन्दु मान्छे हो भन्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

यस तरिकाले तलका कुरामा विश्वास गर्दैन

- बाहिरी सहयोगले मानिसको जीवनमा दिगो परिवर्तन गर्नसक्छ ।
- हरेक समस्याको समाधान बाहिरी सहयोगबाट हुन्छ ।
- कुनै पनि तहको शक्तिको पहुँचमा शोषकहरूले आफ्नो पकड सजिलै खुकुलो पार्छन् ।

३.५ अधिकारमुखी तरिकाको अन्तरक्रियात्मक विधि

तलको कथाका बारेमा सहभागीहरूसँग छलफल गर्नुपर्दछ ।

तपाईंलाई एउटा कम्पनीले जागिरमा लिनको लागि विचार गरेको छ । धेरै पटकको अन्तरवार्तापछि तपाईंको छनोट भएको छ । प्रबन्ध निर्देशकसँग बैठक बसी तलब सुविधाहरूको टुङ्गो गर्नका लागि तपाईंलाई बोलाइएको छ । बैठकमा छलफलको बेला यस बारेमा कुरा गर्दा प्रबन्ध निर्देशकले त्यस कम्पनीमा दुई प्रकारका तलब सुविधाका प्रणाली भएको कुरा जानकारी गराउनु हुन्छ । ती प्रणालीहरू यस प्रकार छन् (क) या त तपाईं निश्चित मासिक तलबको रकम यति हो भनेर तोक्नु होस् (तलब तोक्दा मध्यम स्तरीय कर्मचारीका लागि उचित हुने ज्यादै बढी पनि होइन बाँचै नपुग्ने गरी कम पनि होइन) वा (ख) मासिक तलब सुविधा तोक्ने काम प्रबन्ध निर्देशककै स्वविवेकमा छाडिदिन सक्नुहुन्छ ।

माथि उल्लेख भएको पछिल्लो मामिलामा (महिनाको अन्तिम दिन) आगामी महिनाका लागि आफ्नो आवश्यकताको विवरण पेश गर्नुभयो । जसजसले यस प्रणालीको छनोट गरी पेश गरेका थिए प्रबन्ध निर्देशकले सबैको आवश्यकताको अध्ययन गरी जम्मा रकमलाई दुई भाग पारी आफ्नो विवेकअनुसार एक भाग तलबका लागि छुट्याउनु भयो । यो रकम ती सबैको तलबका लागि हो जसले यस योजनाको छनोट गरेका थिए । यसको मतलब तपाईंले कुनै महिनामा ठूलो रकम ५० हजारसम्म तलब पाउनसक्नु हुन्छ भने अर्को महिनामा एकहजार मात्र – यो सबै तपाईंले उल्लेख गरेका आवश्यकताको विवरणका आधारमा र अरूले पेश गरेको आवश्यकताको विवरणका बीच सन्तुलन कायम गरेको कारणले भएको हो । तलबका लागि छुट्याइएको रकम भने सधैंभरि एकनास रहन्छ ।

सहजकर्ताको हैसियतले यो दृश्यलेख प्रस्तुत गरिसकेपछि सहभागीलाई तपाईं तलब प्रदान गर्ने कुन् प्रणालीलाई स्वीकार गर्नु हुन्छ भनेर सोध्न सक्नुहुन्छ । धेरैजसो परिस्थितिमा सहभागीहरू बीच मतभिन्नता भई छुट्टाछुट्टै समूह बन्दछन् । कसैले पहिलो भन्छन् र कसैले दोस्रो भन्छन् । सहजकर्ताको हैसियतले सहभागीलाई पहिलो प्रणाली रोज्नुको कारण सोध्न सक्नु हुन्छ । यसै गरी दोस्रो प्रणाली रोज्नेलाई पनि त्यसको कारण सोध्न सक्नुहुनेछ । उनीहरूको उत्तर सुनिसकेपछि दुबै समूहलाई एकअर्कामा आफूले छानेका प्रणालीको पक्ष वा विपक्षमा छलफल गर्ने अवसर दिनुपर्दछ । त्यसपछि तपाईंले (यदि कुनै सहभागीले यस्तो अभ्यास पहिले नगरेको भए) तलका बुँदाहरू बताउन सक्नुहुन्छ :

- क) माथि प्रस्तुत भएका प्रणालीहरूमा कुन् ठीक र कुन् बेठीक भन्ने कुरा नछुट्याइकन दुईवटै प्रणाली बीचका प्रमुख भिन्नताको कुरा गर्दा पहिलो प्रणालीअनुसार तपाइले पाउने तलब अधिकारका रूपमा हुन्छ किनकि त्यो (करार सम्झौताका आधारमा) प्रदान गरिन्छ । तर दोस्रो प्रणालीअनुसार कम्पनीको आवश्यकताका लागि उसकै आवश्यकताको सन्दर्भअनुसार निर्णय गर्ने कुरालाई वैधानिकता दिइ काम गरिदिने कुरालाई मान्यता दिएको हुँदा तलब तोक्ने कार्य प्रबन्ध निर्देशक आफूले चाहेअनुसार गर्छन् । कसैले भन्न सक्छन् पहिलो प्रणाली अन्तरगत पनि तलब तोक्ने काम प्रबन्ध निर्देशकले नै गर्छन् । तर सुरुको एकपटक त्यसो भएपनि तलब तोकिसकेपछि एकतर्फिरूपले पछि निर्णय परिवर्तन गर्न पाउनु हुन्न भनेर तपाईंले बताउन सक्नुहुन्छ । त्यसरी गरेको निर्णय र सहमतिअनुसार तय भएको तलब प्रबन्ध निर्देशकले नदिएमा कर्मचारीले यसलाई अधिकारको रूपमा दावी गर्न सक्छन् । यस्तो विषयमा अदालतमा कानुनी कारवाही पनि हुन सक्छ ।
- ख) दोस्रोमा दुई प्रणाली बीचको एउटा आधारभूत भिन्नता भनेको यही हो र साथै प्रबन्ध निर्देशक र कर्मचारी बीचको शक्तिसम्बन्ध हो ।

केही बेर माथिका दुई बुँदाहरू उपर समूहमा छलफल गर्न सकिन्छ जसलाई अधिकारमुखी तरिका र आवश्यकतामुखी तरिकाका बीचको भिन्नतालाई प्रष्ट पार्ने उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३.१० अधिकारमुखी तरिका र आवश्यकता मुखी तरिकाबीचको फरक

तपाईंले एक स्रोतव्यक्तिको हैसियतले सहभागीलाई छलफल गर्न लगाउन सक्नु हुन्छ । सहभागीहरूले छलफलको माध्यमबाट उनीहरूले पहिचान गरेका दुई प्रणाली बीचको फरक छुट्याउन, पत्ता लगाउन वा अन्वेषण गर्न सक्नु हुन्छ । यसरी नामाकरण गर्न सकेका यी दुई तरिका बीचका भिन्नता प्रष्ट हुन्छ । अन्त्यमा पहिलेनै तयार गरिएको स्लाइडको (slide) प्रयोग गरी सारांशमा तलका बुँदाहरूलाई प्रस्तुत गर्न सक्नुहुन्छ । यी बुँदाहरूमा सहभागीले बताएका नयाँ बुँदाहरू पनि थप गर्न सकिन्छ ।

आवश्यकतामुखी धारणा	अधिकारमुखी धारणा
अन्याय योग्य (कानुनी रूपमा दावी गर्न नसकिने)	न्यायसङ्गत (कानुनी रूपमा दावी गर्न सकिने)
तत्काल सहयोग दिन्छ तत्काल बढी आवश्यकताको लागि सहायता दिन्छ	फाइदाहरूको महसुस गर्न समय लाग्ने भएकाले दिगो शक्तिको (staying power) आवश्यकता पर्ने
अन्ततोगत्वा दिगो हुँदैन	आखिरमा दिगो हुने
बाहिरियाहरू जस्तै राज्य, गै.स.स., लोक हितैषी समूह, आदिको दयामा भरपर्छ	सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी राज्य, नागरिक समाजमा हुन्छ ।
लाभान्वितहरू बाहिरियाले नै छान्दछन्	विभेदरहित र सकारात्मक विभेदलाई स्वीकार गर्दछ ।
उपभोक्ता लाभान्वित दातामा परावलम्बी हुन्छन् । सतही प्रभाव हेर्छन् र यो लाक्षणिक तरिका हो ।	मुख्य कारणहरूमा केन्द्रित हुन्छ । पछि परेका समूहलाई आफ्नो अधिकारको दावी गर्न सशक्त बनाउँदछ ।
विश्व बैंक/अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (WB/IMF) जस्ता दातृनिकायहरूबाट यस्ता कार्यक्रमका लागि सजिलै पैसा प्राप्त गर्न सकिने (यसले आधारभूत सामाजिक संरचनालाई नउल्टाउने)	दातालाई राज्यले दिने अनुमतिविना आर्थिक कोष प्राप्त गर्न कठिन हुन्छ ।
राज्यले गर्नुपर्ने जिम्मेवारी यिनीहरूले पूरा गर्न परिपूरक हुने भएकाले राज्यले सहानुभूतिपूर्वक हेर्दछ ।	यस्ता प्रयासलाई सरकारले सहयोग नगर्ने संभावना हुन्छ किन भने यस्ता क्रियाकलापले समस्या उत्पन्न गर्न सक्छ (शक्ति सम्बन्ध स्थापनाको लागि समाजमा कानून विग्रने, उथल पुथल हुने वा क्रान्ति हुने डरको कारण) ।
कार्यन्वयनकर्तालाई कम जोखिमपूर्ण हुने र सामान्यतया विवादको मुकाबिला गर्नु पर्दैन ।	भगडा सामना गर्नु पर्ने जोखिम हुन्छ तर सधैं यस्तो नहुन सक्छ ।

यस प्रकारको विधिको प्रयोग वा अन्य कुनै विधिको प्रयोगबाट यी दुई तरिकालाई स्पष्ट पारिसकेपछि सत्रका लागि तयार गरिएका अरू स्लाइडहरूमा (slides) पनि छलफल गर्न सकिन्छ जुन तेस्रो सत्रका लागि तयार स्रोत सामग्री यसै सत्रको अन्य भागमा प्रस्तुत गरिएका थिए । यसका अतिरिक्त समयले साथ दिएमा वा सहभागीहरूलाई आवश्यक भएमा अर्को भाग (३.११) सत्रको अन्त्यमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

३.११ अधिकारमुखी तरिकाअवलम्बन गर्नुपूर्व सम्बोधन गर्नुपर्ने सरोकारका विषयहरू

अधिकारमुखी तरिकालाई (RBA) सूक्ष्म रूपमा उपेक्षा गर्न सकिने केही विषयउपर यहाँ छलफल गर्नु फलदायी हुनसक्छ । तल प्रस्तुत बुँदाहरू छलफलको पहलका लागि सहयोगी हुन सक्छन् ।

अनावश्यक शब्दको प्रयोग (Co-opting the jargon): दमनकारी (oppressive) संस्थाहरू प्राय अधिकारमुखी कार्यकर्ताले प्रयोग गरेका भाषालाई मान्यता (Co-opt) प्रदान गर्दछन् जसले गर्दा अर्थ परिवर्तन हुन्छ (ओर्वेलको, १९८४, पुस्तकअनुसार)। सुशासन शब्द अधिकारमुखी तरिकाको शब्द भण्डारबाट लिइएको हो । यस शब्दको अर्थ बिस्तारै सरकारी शासनपद्धतिलाई बुझाउन प्रयोग हुन थाल्यो जस अन्तरगत राम्रो

शासन चल्दछ । (उदाहरणका लागि सक्षम शासन पद्धति जुन जानेबुझेका सांभ्रान्त वर्गद्वारा सञ्चालित हुन्छ भन्ने बुझाउँछ) । (जनताले आफ्नो शासनका लागि उनीहरूको सामान्य स्रोतको प्रयोग गर्नका लागि आफैँ चुनेको हुन्छ भन्ने अर्थ दिने शब्दको अर्थ अधिकारमुखी अर्थ भन्दा फरक किसिमले लगाइन थालियो । यस्तो शासन वास्तवमा भन्नुभेटिलो भए तापनि जनतालाई शक्ति प्रदान गर्ने खालको हुन्छ) ।

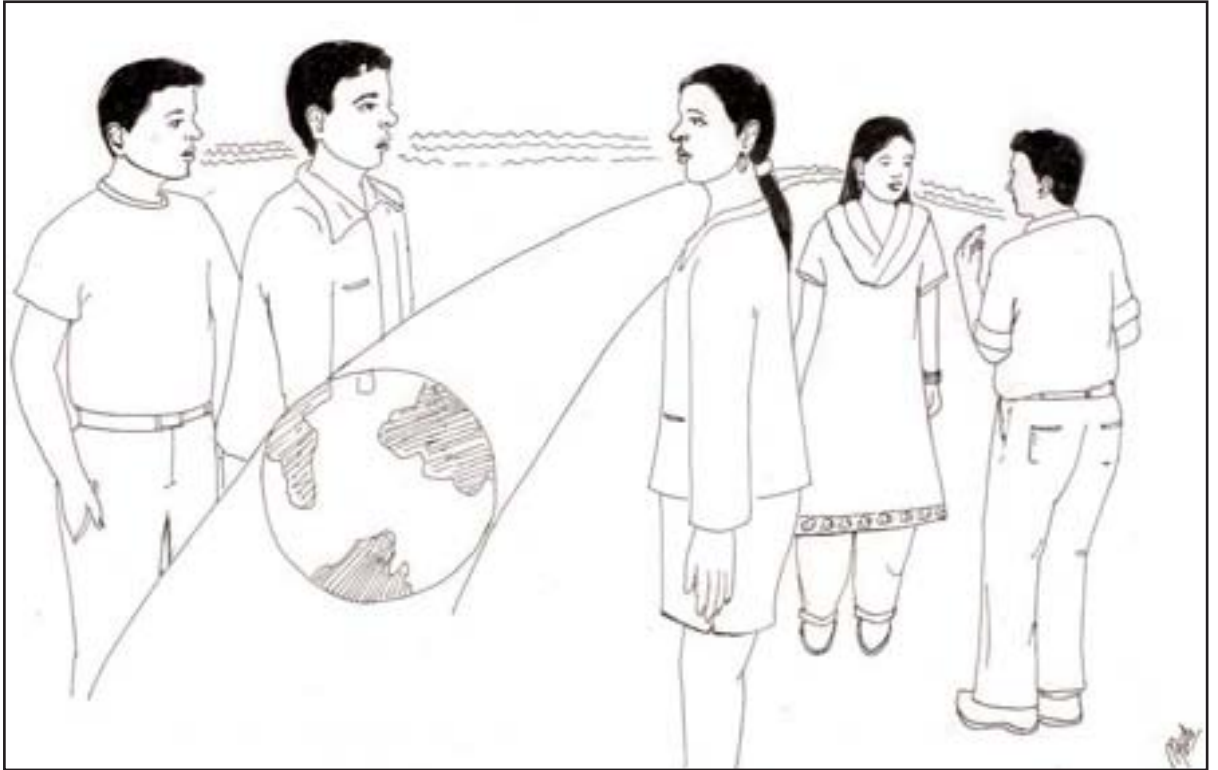
विषयकेन्द्रिततामा कमी (Depleting the focus) (वास्तविक अर्थमा वा विषयमा भन्दा भाषामा बढी केन्द्रित भएको) कहिलेकाहीं अधिकारवादी कार्यकर्ताहरूलाई लिखतहरूमा प्रयोग भएको शब्दको वा भाषाको सही प्रयोगका बारेमा छलफल गरी सही शब्दको सही अर्थमा प्रयोग गराउने कार्यका लागि अनर्थमा धेरै समय खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । वास्तवमा भाषाको शुद्धिकरण भन्दा पनि अधिकारमुखी प्रशासनिक संयन्त्रको स्थापना, कर्मचारीतन्त्रको मन परिवर्तन, प्रवृत्ति र राजनीतिक प्रणालीको सिर्जना गर्नु पर्ने कुरामा कम ध्यान दिने वा तिरस्कार गर्ने गरिन्छ । शासन पद्धतिका संवाहकहरूलाई जानकारी दिनु पर्ने बेलामा ज्ञान वृद्धिका लागि कागजात पनि आवश्यक पर्दछ तर भाषाका कुरालाई मात्र प्राथमिकता दिनु हुँदैन । वास्तविक विषयमा बढी जोड दिएर कार्य गर्नुपर्दछ ।

औपचारिकता नक्कली स्वीकृति (Formal but not real acceptance): यसमा अधिकारमुखी तरिकाप्रति प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछ । तर यस्तो प्रतिबद्धता जब कार्यान्वयन गर्ने बेला आउँछ तब नजानिदो प्रकारले बिस्तारै इन्कार गरिन्छ । त्यसकारण भारतले अधिकांश अधिकारवादी महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर गर्दछ । तर धेरैजसो इच्छाधीन आलेखहरू जसमा कार्यान्वयन गर्नेपर्ने कुरा निर्दिष्ट गरिएको हुन्छ त्यसमा हस्ताक्षर नै गर्दैन ।

प्रगतिशील अनुभूति (Progressive realisation): सबै अधिकारमुखी तरिकाको उपेक्षा गरिने अर्को तरिका के हो भने सबै अधिकारहरू एकै प्रयासमा प्राप्त गर्न सकिदैनन् भनेर उचित तर्क प्रस्तुत गरिन्छ । तर यी अधिकारहरू प्रगतिशील अनुभूतिलाई निरन्तरता दिनु आवश्यक हुन्छ । यसको अर्थ के हो भने पहिले शक्तिवालालाई चाहिने अधिकार प्राप्त हुन्छ । प्रगतिशील अधिकार भनेको शक्तिविहीनहरूको हितका लागि हुन्छ । तर बिस्तारै शासनको नजिक नहुनेहरूका लागि पनि एक दिन क्रमिक रूपमा अधिकारहरू प्राप्त हुन्छन् भन्ने आशा लिनुपर्दछ । यस प्रक्रियामा काम गर्दै जाँदा सुरुमा चयन वा स्वतन्त्रताको अधिकार, निजी सम्पत्ति र मुनाफा सम्बन्धी अधिकार तथा उपभोक्ताको मौद्रिक मूल्यको अधिकार आदिका लागि जोड दिइन्छ । यी सबै अधिकारहरू महत्त्वपूर्ण हुन्, तर संक्षेपमा भन्नु पर्दा त्यस्ता मान्छेको लागि उपयुक्त छन् जोसित पैसा हुन्छ, चयन गर्ने शक्ति हुन्छ, व्यक्तिगत सम्पत्ति हुन्छ, नाफा कमाउन सक्ने क्षमता हुन्छ र अन्त्यमा उपभोगका लागि जोसित अर्थ र स्रोत हुन्छ उनीहरूका लागि यस्ता अधिकार उपयुक्त हुन्छन् । अर्को तर्फ पछि गएर गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारी जस्ता आधारभूत मानव अधिकारलाई मात्र अधिकारको रूपमा प्रगतिशील अनुभूति गरीनेछ ।

अर्को तर्क के हो भने पछिल्ला अर्थात् भोक मार्न चाहिने हकहरू प्राप्त गर्नका लागि चाहिने अर्थको व्यवस्था राष्ट्रले गर्न सक्तैन । सरकारको बजेट विश्लेषकहरूले यस तर्कलाई गलत देखाएका छन् किनकि बजेट जहिल्यै पनि सरकारका वास्तविक (आलंकारिक होइन) प्राथमिकतासँग मिलाइन्छ । यसको मतलब प्राथमिक शिक्षा जस्ता आधारभूत प्राथमिकताका लागि पैसा छैन भन्ने होइन । तर सरकार उच्च शिक्षाका लागि जाने व्यक्तिहरूको शिक्षा वा प्रतिरक्षा आदिमा बढी खर्च गर्ने निर्णय गर्छ । त्यसैले सवाल रकमको अभावको नभइ साधारण जनताका आधारभूत अधिकार दिलाउनका लागि बजेट विनियोजन गर्ने भन्दा पनि अन्य कुरामा बजेट खर्च गर्ने निर्णय सरकारले किन गर्दछ भन्ने हो ।

केवल बाह्य विषयमा जोड (Stressing the out side but not inside): अधिकारमुखी तरिकालाई कमजोर तुल्याउने अर्को पक्ष के हो भने यसै तरिकाका लागि काम गर्ने व्यक्तिहरूले यसलाई कमजोर ठान्दछन् । यस्तो अवस्था किन सिर्जना हुन्छ भने जब यस तरिकाका लागि काम गर्ने कार्यकर्ता, संस्था वा समूह बाहिरी परिस्थितिको सन्दर्भलाई हेरेर काम गर्न थाल्दछन् र आफ्नो सामाजिक सन्दर्भलाई बिर्सन्छन् । धेरै अन्तर्राष्ट्रिय गैर-सरकारी संस्थाहरू अधिकारमुखी भाषाको खुब प्रयोग गर्छन् । तर उनीहरूका आफ्ना संस्थाभित्र यस्ता सिद्धान्त लागु गर्दैनन् । उदाहरणका लागि : (विशेषज्ञलाई मोटो रकमको पारिश्रमिक दिने, स्थानीयलाई उनीहरूको तुलनामा धेरै कम तलब सुविधा दिने तर ज्ञानको मामलामा उत्तिकै सक्षम भए पनि) । यस्तै अर्को उदाहरण हामी कहाँ प्राय पुरुषहरू आफ्नो घरबाहिर लैङ्गिक समानताको वकालत गर्दै हिंड्छन् तर त्यही सिद्धान्त आफ्नो घरभित्र लागु गर्न चाँहदैनन् ।

सत्र - ४

सामाजिक संरचना र शक्ति सन्तुलन

समय : ९० मिनेट

सत्रको समग्र उद्देश्य

विद्यमान सामाजिक संरचनाको समीक्षा गर्ने तथा सहभागीले काम गर्ने स्थानीय तहमा रहेका विभिन्न निकायहरूका बीचको शक्ति सन्तुलनको दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्ने ।

सत्रका विशेष उद्देश्यहरू

- विकास कार्यमा शक्ति-विश्लेषणको महत्त्व बुझ्ने ।
- हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रका देशहरूका पहाडी भेकमा रहेका विद्यमान प्रभावशाली संस्थाहरूको पहिचान गर्ने ।
- पहाडी क्षेत्रका समाजमा शक्ति संतुलनको मूल्याङ्कन गर्ने ।
- ती समाजका कमजोर वर्ग जसको सशक्तीकरण आवश्यक छ पहिचान गर्ने ।

क्रियाकलाप	समय मिनेट	
क्रियाकलाप ४.१ शक्ति विश्लेषणको महत्त्वको बोध	२०	(२०)
क्रियाकलाप ४.२ सामाजिक संरचनामा मुख्य शक्तिका आधारहरूको पहिचान	२५	(४५)
क्रियाकलाप ४.३ सन्दर्भ विश्लेषण-समूहकार्य	४५	(९०)

पूर्व तयारी

- यस सत्रको प्रस्तुतीकरणका लागि चाहिने सबै सामग्रीका बारेमा यसको स्रोत सामग्री खण्डमा दिइएको छ । यहाँ विषयवस्तु सम्बन्धी पूरा ज्ञान दिइनेछ । सत्रभरि सहभागीहरूले उठाइने विविध सवालहरूको राम्रोसँग उचित उत्तर दिनका लागि सहजकर्ता वा स्रोत व्यक्तिले विषयवस्तु बारे थप अध्ययन गर्नु जरूरी हुन्छ ।
- सहजकर्तासँग विभिन्न संस्थाहरूले हासिल गरेका उपलब्धीसँग गाँसिएको केही व्यावहारिक उदाहरणहरू हुन आवश्यक छ । कामसित सम्बन्धित ठोस तथ्याङ्क भएमा अझ बढी राम्रो हुन्छ ।
- यो सत्रमा छलफल तीव्र तथा विरोधाभासपूर्ण हुनसक्ने सम्भावना धेरै हुन्छ । सहजकर्ताले यस्तो अवस्थाको सामना गर्नका लागि आफूलाई पूर्ण तयार राख्नुपर्दछ । यसो भयो भने छलफललाई रचनात्मक दिशातिर डोऱ्याउन सकिन्छ । यसले सहभागीहरूलाई बढी विचारात्मक बनाउने कुरामा लाभ हुन्छ र साथै उनीहरूलाई व्यक्तिगत विचारमा नै केन्द्रित हुनबाट जोगाउँछ ।
- सहजकर्ताले सहभागीहरूका सबै जिज्ञासाहरूको उत्तर दिनैपर्दछ भन्ने वाध्यता हुँदैन । सहजकर्ताले आफ्नो विचार सहभागीमा जबरजस्ती नथोपरी उनीहरूको विचार सहभागी बीच आदान प्रदान गर्न लगाउनु पर्दछ । मुख्य उद्देश्य भनेको कार्यशालाका सहभागीलाई प्रतिबिम्बात्मक प्रक्रियाको थालनी गराउनु हो र साथै सहजकर्ता आफूले अरुको विचारका लागि अझ बढी खुल्ला भएको कुरा देखाउनु हो । यसले सहभागीहरूलाई आफू पनि खुला हुनु पर्दछ भन्ने कुरा बुझाउन मद्दत गर्दछ ।

यो सत्रका लागि चाहिने आवश्यक स्रोत सामग्री

स्रोत सामग्री	४.१	राज्य, बजार र नागरिक समाजको परिभाषा
स्रोत सामग्री	४.२	सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन – राज्यको शक्ति
स्रोत सामग्री	४.३	सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन – बजारको शक्ति
स्रोत सामग्री	४.४	सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन – नागरिक समाजको शक्ति
स्रोत सामग्री	४.५	विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू – राज्य
स्रोत सामग्री	४.६	विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू – बजार
स्रोत सामग्री	४.७	विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू– नागरिक समाज

अन्य सामग्री

सहजकर्ताहरूका लागि सुभाष - ४

क्रियाकलाप ४.१ शक्ति विश्लेषणको महत्त्व

समय : २० मिनेट

पूर्व सत्रमा अधिकारमुखी तरिकाको परिचय गराउनुका साथै संडक्षेपमा अधिकारको दाबी गर्न सशक्तीकरणको भूमिका बारे व्याख्या गरियो । यसले के स्पष्ट पारेको छ भने गरीब तथा छेउलगाइएका मानिसको केवल आवश्यकता पूर्ति गर्नु मात्र नभई विभिन्न संस्थाको शक्तिको विश्लेषण अधिकारमुखी विकासे तरिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट छ । त्यसैले अधिकारमुखी तरिका अन्तरगत विकासका लागि शक्ति विश्लेषण अपरिहार्य हुन्छ । यसलाई सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरे पनि वास्तवमा विकासे कार्यकर्ता गरीब जनताको गाउँमा वा क्षेत्रामा प्रवेश गरेपछि उनीहरूको तत्कालको आवश्यकता कसरी राम्रोसँग पूरा गराउने भन्ने कुरातर्फ लाग्दछन् । विकासे कार्यकर्ता गरीबको शक्ति विश्लेषण गर्ने काममा समय र स्रोतको खर्च गर्न चाहँदैनन् । उनीहरू के तर्क गर्छन् भने सर्वप्रथम जनताको तत्कालिक आवश्यकता पूरा भएपछि आफ्नो अधिकारको दाबी गर्न आफैं सक्षम वा सशक्त हुन्छन् । आवश्यकतामुखी तरिकाको यो खतरनाक छद्मभेषी रूप मात्र हो । अघिल्लो सत्रमा हामीले के छलफल गरेका थियौं भने बाहिरिया शुभचिन्तकहरूको सहयोगले जनताका आवश्यकता पूरा हुन सक्लान् तर उनीहरूले आफ्नो अधिकार राज्य र नागरिक समाजबाट कानुनी रूपमा प्राप्तीका लागि दाबी गर्न सक्षम भयौं भन्ने कुराको महसुस गर्दैनन् । अर्थात् अधिकारको खोजी गर्न सक्तैनन् । यस क्रियाकलापले सहभागीहरूलाई जनताको आवश्यकता पूरा गर्ने कुरामा मात्र अल्मिन हुँदैन भन्ने कुरा बुझाउँदछ । शक्तिको विश्लेषणमा बढी जोड दिनुपर्दछ ताकि जनता आफैं आफ्नो अधिकारको दाबी गर्न सक्षम हुन् । आवश्यकता पूरा गर्ने भन्दा पनि शक्ति प्राप्त गर्ने कुराको महत्त्व ठूलो छ ।

- सहभागीहरूलाई चार समूहमा विभाजन गर्ने । प्रत्येक समूहलाई दुईवटा कागजका पाना (A4 वा अझ ठूलो साइजका) दिने । एउटा पानामा कालो मार्कर कलमले (Marker pen) एउटा ठूलो अक्षर "X" लेख्न लगाउने । कागजको अर्को पानामा "Y" अक्षर लेख्न लगाउने । अथवा सहभागीहरूका लागि उपयुक्त हुने अरु कुनै दुईवटा चिन्ह पनि छान्न सकिन्छ । प्रत्येक समूहसँग X र Y लेखेका कागजका दुई दुई पाना कागज हुन्छन् (अथवा अन्य दुई उपयुक्त चिन्हहरू पनि हुन सक्छन्) ।
- सहभागीलाई यो खेलको उद्देश्य बताउने । यसको उद्देश्य तपाईंहरूको आर्थिक स्थितिमा सुधार ल्याउनु हो भन्ने । पैसा कमाउने तरिका चाहिँ सहजकर्ताले इशारा गरेपछि मात्र सुरु हुन्छ भन्ने । कुन सहभागी समूहले कुन अक्षर X वा Y छान्दछन् परिणाम त्यसैअनुसार आउदछ । कसरी पैसा कमाउने भन्ने कुराको नियमको व्याख्या तल गरिएको छ ।

– एउटा समूहले X वा Y अक्षर लेखेको कागजका पाना उठाएको देखेर अर्कोले पनि त्यही अक्षर लेखेको पाना उठाएमा त्यसलाई रु. १०० बराबरको दण्ड गरिनेछ । अर्थात् एउटा समूहले जुन अक्षर लेखेको कागज देखाउछ त्यो देखेर सोही अक्षर लेखेको कागजको पाना अर्को समूहले देखाउन पाइदैन । (जुन मुद्रा चाहिँ सहभागीहरूको यो खास समूहलाई उपयुक्त हुन्छ)

- X र Y लेखेका काजगका दुबै पाना एकैचोटी उठाउने समूहलाई रु. २०० बराबर दण्ड दिइन्छ । सहजकर्ताले कुनै पनि समूहलाई खेलको नियम उल्लङ्घन गरेको लागेमा रु. १०० बराबर दण्ड गर्न सक्नेछ । तर यस्तो नियम पक्षपातपूर्ण भयो भन्ने लागेमा दण्डित समूहले अरू तीनवटा समूह सामू अपिल गर्नसक्छन् । दोषीलाई दण्डित गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरा ती तीन समूहको संयुक्त निर्णय नै अन्तिम निर्णय हुन्छ ।
- यहाँ चारवटा समूह भएकाले पाँचवटा फरक-फरक समीकरण र मेल संभव छ । (तलको तालिका हेर्नुहोस्), अर्को शब्दमा, उदाहरणका लागि तीनवटा समूहले Y लेखेको कागतको पाना देखाउन सक्छन् र एउटा समूहले X लेखेको कागतको पाना देखाउन सक्छ । अथवा दुई वटाले Y लेखेको कागतको पाना देखाउन सक्छन् र दुईवटाले X लेखेको । यी विकल्पहरू तल दिइएका छन् । हरेक समूहले चिन्ह लेखेका पाना देखाएको आधारमा जितेको वा हारेको प्राप्ताङ्क तल दिइएको छ ।

संभावित विभिन्न मेलहरू	X देखाउने समूहको हारजित अङ्क	Y देखाउने समूहको हारजित अङ्क
यदि सबै चारवटै समूहले X उठाएमा	- १००	
यदि तीनवटा समूहले X र एउटाले Y उठाएमा	+ १००	- ३००
यदि दुइवटा समूहले X र दुइवटाले Y उठाएमा	+ १००	- १००
यदि एउटा समूहले X र तीनवटाले Y उठाएमा	+ ३००	- १००
यदि सबै समूहले Y उठाएमा		+ १००

- राम्रोसित नियमको व्याख्या गरिसकेपछि खेल सुरु हुन्छ । कहिलेकाहीं सहभागीहरूले परीक्षणका लागि खेल्छौं भने भने खेल्न दिन सकिन्छ । वास्तविक खेल सुरु भइसकेपछि भने सहजकर्ता कडा हुनुपर्दछ । समूहले X वा Y देखाउन ढिलो गरेमा अथवा X र Y दुबै देखाएमा र अन्य यस्तै खाले व्यवहार गरेमा अङ्क तालिकामा तत्काल दण्डका लागि तोकिएको अङ्कमान चढाइ हाल्नु पर्दछ । प्रत्येक समूहले जितेको वा हारेको अङ्क अथवा पैसा सबैले देख्न सक्ने गरी लेखपाटिमा अद्यावधि गरी राख्नुपर्दछ ।
- खेल केही राउन्ड खेल्सकेपछि (पहिलो एक राउन्डमा सहजकर्ताले तीन गन्नुपर्छ र समूहलाई X वा Y तीन पटकसम्म देखाउन लगाउने) । अङ्कहरू पाटिमा लेखिसकेपछि प्रत्येक समूहबाट १ जना सहभागी छान्नुपर्दछ । एउटा गोप्य कोठामा लगेर ती छानिएका चारैजना कुनै साभा रणनीतिमा आउन सक्छन् कि सक्तैनन् सोध्नुपर्दछ । सहजकर्ताले अरू सहभागीहरूलाई यी प्रतिनिधिहरूको सुझाव मान्नु पर्ने आवश्यकता छैन भनि बताउने किनकि उनीहरूको उदेश्य सकेसम्म बढी पैसा कमाउनु हो ।
- प्रतिनिधि फिर्ता आइसकेपछि खेल दुईवटा राउन्ड मात्र सञ्चालन गर्नुपर्दछ । सहभागीले एक अर्कालाई सहयोग गर्न थाल्नु भन्दा अगाडि नै खेल बन्द गर्नुपर्दछ ।
- प्रत्येक समूहले जम्मा कति अङ्क पायो हिसाब निकाल्ने । विजयी समूहलाई बधाई दिने । त्यसपछि समूहलाई खेलको समीक्षा गर्न लगाउने ।
- खेलबाट तलका पाठ पत्ता लगाई लेख्नुहोस् ।
 - यो खेलमा तपाईंले एउटा समूहले जित्दा अर्को समूहले हारेको देख्नु भयो । खेलमा सधैं आफ्नो मात्र जित र विपक्षीको हार हुन्छ भन्ने छैन । जित र हार सदा एकअर्काको परिपूरक हुन्छन् । कहिले

कससैको जित कहिले कसैको हार । कहिले कससैको हार कहिले कसैको जित । यस्ता खेल सञ्चालन गर्दा सहजकर्ताको भूमिका कदापि रहँदैन । खेलाडी यदि समूहको लाभका लागि एकजुट भएका भए खेल सञ्चालकले खेल हार्नुपर्ने हुन सक्थ्यो । यसै गरी x वा y समूह काई ढिलो देखाउने वा x र y दुबै एकैसाथ देखाउने व्यक्तिलाई दण्ड दिने यस खेलका नियमहरू पनि खेल सञ्चालक कै पक्षमा थिए किनकि यो खेलमा अङ्क गुमाउनु नै खेल सञ्चालकका लागि फाइदाको कुरो हो ।

- यसरी खेलका नियमहरू जतिसुकै स्पष्ट र न्यायपूर्ण (कसले तिनीहरूको दोष देखाउन सक्ला ?) भए तापनि सूक्ष्म रूपले हेर्दा शक्तिसम्पन्नहरूको पक्षमा थिए । तसर्थ यस्तो शक्तिसम्पन्न खेल सञ्चालकको प्राय सधैं जीत हुन्छ । यो कुरालाई सामाजिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय नियमहरूसँग (उदाहरणका लागि विश्व व्यापार संगठन) दाँजेर हेर्दा के देखिन्छ भने उनीहरूका नियम न्यायसङ्गत लाग्दछन् तर यसको विपरित सधैंभरि शक्तिशालीको पक्षमा नै हुन्छन् ।
- सबै जना एकजुट भएका भए खेल सञ्चालकलाई हराउन सक्थे । खेलका लागि उनीहरू स्वतन्त्र भए पनि शक्तिवालाले आफू भन्दा कमजोर पक्ष बीच प्रतिस्पर्धा गर्न लगाए । खेल जितेको भए पनि एकअर्काको आपसी जित हुन्थ्यो र खेलाउनेको हानी हुँदैन थियो ।
- यदि यो खेल खेलाउने बेलामा खेलका सहभागीलाई यो खेल प्रतिस्पर्धात्मक हो सहयोगात्मक होइन भनेर खेलाइएको थियो । यस कुरामा सहभागीलाई अभिप्रेरित तथा विश्वस्त बनाएर खेल अगाडि बढाइएको थियो । यस खेलको आशय अधिकतम पैसा कमाउने र आर्थिक अवस्था सुधार गरी आधारभूत मानवीय आवश्यकता पूरा गर्ने महत्त्वपूर्ण प्राथमिक उद्देश्य राखिएको थियो । यस कारण यो खेल स्वस्थ प्रतिस्पर्धात्मक थियो र उत्तम न्यायसगत तरिका अपनाइएको थियो । यस खेलको प्रक्रिया र अवस्थालाई धनी मुलुकको बजारसित गरीब मुलुकले खुला प्रतिस्पर्धा गर्नुपरेको अवस्थालाई दाँजेर हेर्न सकिन्छ । धनी मुलुकले गरीब मुलुकमाथि खुला बजार नीति लागु गनेतर्फ जबरजस्त दबाव दिईरहेका छन् । यस कुरालाई तुलनात्मक रूपले हेर्दा न्यायसङ्गत देखिए पनि अन्ततः अन्याय भइरहेको हुन्छ किन भने धनी मुलुकको बजारसित प्रतिस्पर्धा गर्ने हाम्रो क्षमता नै पुग्दैन ।
- संसारका अन्य यस्तै विषयसित पनि तुलना गर्न सकिन्छ । अधिकांश विकासवादी कार्यकर्ताले शक्ति सम्बन्धको विश्लेषण नगरी खेल सञ्चालन गरे जस्तै प्रत्येक सहभागीले आ-आफ्नो सुधारका आधारभूत आवश्यकतामा मात्र (भर्खरै खेलेको खेल जस्तै) केन्द्रित हुने हो भने गरीब तथा छेउलगाइएका वर्गको सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा खासै सुधार आउने आशा गर्न सकिन्न । विद्यमान सामाजिक संरचनामा परिवर्तन नभएसम्म गरीबले लाभ पाउन कठिन छ । यद्यपि कतिपय समूहले अरू समूह भन्दा राम्रो गर्न सक्दछन् । त्यसकारण अधिकारमुखी तरिकाका आधारमा काम गर्ने हो भने शक्तिसम्पन्न मानिसले आफ्नो शक्ति सुरक्षित गर्नु कस्ता र कसरी नियमहरू बनाउछन्, संरचनाहरू बनाउँछन् भन्ने कुराको विश्लेषण गर्न अति जरूरी हुन्छ । अधिकारमुखी तरिका अबलम्बन गरी काम गर्दा हामीले गरिबीका लक्षणहरूमा मात्र केन्द्रित नभई मान्छे गरीब हुनका मुख्य कारणहरू पता लगाउनका लागि काम गर्नुपर्दछ ।

क्रियाकलाप ४.२ सामाजिक संरचनाको विश्लेषण

समय : २५ मिनेट

अधिकारमुखी विकासको तरिकामा शक्ति विश्लेषणको महत्त्वका बारेमा ज्ञान हासिल गरिसकेपछि समाजमा रहेका तीनवटा आधारभूत निकाय/संरचनाहरूका बारेमा बुझ्नका लागि सहभागीहरूलाई सहयोग गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । समाजमा रहेका यी संस्थाहरूसित शक्तिशाली र शक्तिहीनताको सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

त्यस्ता संस्था हुन् राज्य, बजार र नागरिक समाज । कार्यशालाको यस भागमा यी नै तीन धारणाको व्याख्या गर्ने अभिप्राय रहेको छ ।

- राज्य भनेको के हो ? भन्ने प्रश्न सोधेर सत्रको यो भागको थालनी गर्नुपर्दछ । सहभागीहरूलाई यसको उत्तर एक शब्दमा दिन अनुरोध गर्नुपर्दछ । प्रतिक्रियाहरू पाटी वा ठूलो कागजमा लेखेर देखाउनुपर्दछ । यस्तै गरेर अरू दुईवटा शब्द बजार र नागरिक समाजका बारेमा पनि छलफल गर्नुपर्दछ । यसमा धेरै समय नलगाइकन केवल लेखिएका बुँदाहरूलाई प्रदर्शन गर्नुपर्दछ र सम्भव भएमा सहभागीहरूले दिएका प्रतिक्रियाका बुँदाहरूलाई पनि समावेश गरी उपर्युक्त तीन शब्दको परिभाषा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । यसका लागि यो निर्देशिकाको स्रोत सामग्री अर्न्तगत भाग ४.१ सहयोगी हुन्छ ।
- सत्रको विभिन्न ठाउँ र उपयुक्त समयमा यी तीन राज्य, बजार र नागरिक समाजका उदाहरण दिनु उयुक्त हुन्छ । कुनै कुनै समूहमा यस्ता उदाहरण दिनु त्यति उचित र महत्त्वपूर्ण नहुनसक्छ किनकि सहभागीहरू परिभाषाबाटै यी शब्दहरूको अर्थ बुझ्न सक्ने हुन्छन् । तर यदि एउटा देशको उदाहरण दिन चाहेमा स्रोत सामग्रीको भाग ४.५, ४.६ र ४.७ को display sheets मा हेर्नुपर्दछ ।
- त्यसपछि ४.२, ४.३ र ४.४ का चित्रहरू (figures) प्रस्तुत गर्नुपर्दछ जसले यी तीन तत्त्वबीच शक्ति असंतुलन भयो भने के हुन्छ भन्ने कुरा देखाइएको छ । प्रस्तुतिको अवधिभरि हरेक पानाको अन्त्यमा लेखिएका बुँदाहरूको व्याख्या गर्न बिसन्तु हुँदैन । विभिन्न देशबाट लिइएका व्यावहारिक उदाहरणहरूको पहिचान गरी यस सत्रका लागि तयार हुनुपर्दछ । तर विवादास्पद उदाहरणहरू प्रस्तुत कदापि गर्नु हुँदैन । यस कुरामा सदा हेक्का राख्नुपर्दछ किनकि विवादास्पद उदाहरणले गर्दा सहभागीहरू शब्दको अर्थ बुझ्ने प्रयासमा नै अल्मलिन सक्छन् ।

यस सत्रको प्रस्तुतिपछि विस्तृत छलफलका लागि सत्रलाई खुला गर्नुपर्दछ । यस छलफललाई निर्धारित समयसीमासम्म लम्ब्याउन सकिन्छ । छलफलको समयमा तलका बुँदाहरूमा जोड दिनसक्नु पर्छ :

- हिन्दू कुश-हिमाली क्षेत्रमा नागरिक समाज तुलनात्मक रूपमा कमजोर छन् । त्यस कारण यो तालिम विशेषतः कमजोर तर सामाजिक संरचनाहरूको प्रवर्द्धमा केन्द्रित छ ।
- हामी सबै हाम्रा आफ्ना सम्बन्धित क्षेत्र, काम, योजना, व्यवहार र कार्यक्रमहरूप्रति सजग रहनु पर्दछ । हामी वास्तवमा कसका लागि सहयोग गरिरहेका छौं भन्ने कुरालाई प्रतिबिम्बित गर्नुपर्दछ । हामीले आफैलाई प्रश्न गर्नुपर्दछ के हामी शक्तिवानलाई नै त सहयोग गरिरहेका छैनौं जो पहिलेदेखि नै शक्तिसम्पन्न छन् ? अथवा गरीब कमजोरलाई सहयोग गर्दै छौं ? उदाहरणका लागि समानान्तर स्वास्थ्य केन्द्र सञ्चालन गर्नु जो पहिलेदेखिनै सञ्चालित सरकारी स्वास्थ्य केन्द्र भ्रष्ट छन् । यसको आशय हो हामीले भ्रष्टाचारलाई बढाउनु हो किन भने यसरी पहिलेदेखि सञ्चालित स्वास्थ्य केन्द्रले जनताबाट पैसा असुल्ने काम गरिरहेका छन् । यदि हामीले यस परिप्रेक्षबाट हेरी परिस्थितिको विश्लेषण गर्न सकियो भने जनकल्याणका लागि मात्र नभई सामाजिक न्यायका लागि काम गर्ने वैकल्पिक प्रभावशाली बाटाहरू पता लगाउन सक्छौं ।
- त्यस्तै गरी शक्ति विश्लेषणले जुन समुदायमा हामी काम गर्छौं त्यहाँ सरकारी संयन्त्र मजबुत छन् भन्ने कुरा देखाउन सक्छ । तर उनीहरू गरीबको सशक्तीकरण गर्ने तरिका अपनाउदैनन् बरु कमजोर बनाउने तरिकाले काम गर्छन् । परिणाम स्वरूप सरकारी अधिकारीहरूले सबै कुरा नियन्त्रण गरेको हुन्छ जसले गर्दा औपचारिक वा अनौपचारिक रूपले मानिसहरूले बोल्न नसक्ने अवस्थाको सिर्जना

भएको हुन्छ । यस्तो परिस्थितिमा हामीलाई काम गर्न सजिलो हुन जान्छ किनकि सरकारी अधिकारीहरूले हाम्रा कुरा सुन्छन्, सहयोग गर्छन् किनभने हामी पनि उनीहरूकै वर्गमा पर्न जान्छौं । तर यसो गर्नु न्यायसङ्गत हुँदैन । यस किसिमको सम्बन्ध वा सहकार्यले गरीबको जीवन निर्वाह गर्ने (गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य) अधिकार प्रवर्द्धन गर्न सक्तैन ।

- अन्त्यमा यस सत्रलाई जनवकालतको मूल आशय भनेको कमजोर जनताका आवाज मजबुत बनाउने हो भन्ने कुरामा प्रकाश पाउँ समाप्त गर्नुपर्दछ । त्यस कारण, जनवकालतको कुनै पनि मुद्दाको पहलका लागि कमजोर वर्ग को हुन्? आवाजविहीन को हुन्? भन्ने कुरामा समझदारी राख्नु पूर्वशर्त । यी कुरामा समझदारी भएन भने जनवकालतको अर्थ रहँदैन । कुनै कुनै समूहका लागि यति मात्र छलफलले धारणा स्पष्ट पार्न पर्याप्त हुँदैन । त्यस्ता समूहका लागि यस निर्देशिकामा अहिलेसम्म गरिएका सामान्य प्रकारका छलफलहरूबाहेक प्रासंगिक विश्लेषण स्थानीयसन्दर्भमा गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन्छ । यदि आशा छ भने शक्तिसन्तुलनको विश्लेषणले सहभागीलाई प्रक्रिया बुझ्न मद्दत गर्नेछ । तल दिइएका क्रियाकलाप सहभागीले आफ्ना सिकाईलाई आफ्नो सन्दर्भमा लागु गर्न सहयोग पुगोस् भन्ने हेतुले तयार गरिएको हो ।

क्रियाकलाप ४.३ सन्दर्भ विश्लेषण -समूहकार्य

समय: ४५ मिनेट

यस सत्रको सुरुआत कुनै उत्प्रेरणा जगाउने क्रियाकपालबाट गर्नुपर्दछ । यो ध्यानाकर्षक खेल फलफूलको सलाद समान हुन्छ जसलाई पेशागत खेल (career game) पनि भनिन्छ ।

यस खेलका लागि कुनै तीनवटा पेशाका विकल्प दिनुपर्दछ जस्तै: क) बैकिङ्ग, ख) प्रशासन, र ग) शिक्षण ।

- सहभागीलाई कुनै एक पेशा मनमनै चयन गर्न लगाउने र त्यसलाई गोप्य राख्न लगाउनु पर्दछ ।
- जब सहजकर्ताले कुनै एक पेशा जस्तै: बैकिङ्ग भनेर उच्चारण गर्छ, जुन् जुन् सहभागीले सो पेशा छनोट गरेका हुन्छन् उनीहरूले आफू बसेको ठाउँ वा सिट परिवर्तन गर्नुपर्दछ ।
- सहभागीहरूले सिट परिवर्तन गर्दागर्दै सहजकर्ताले कूल कुर्सीबाट एउटा कुर्सी हटाइ दिनुपर्दछ ताकि एकजना सहभागीले बस्ने कुर्सी नपाओस् । त्यसपछि अर्को एकजनाका लागि अर्को पेशाको उच्चारण गर्न लगाउने । सहभागीले पुनः सिट परिवर्तन गर्न थल्छन् फेरी उसैगरि एउटा कुर्सी हटाई दिनुपर्दछ । सबैजनाले कुर्सीमा बस्ने प्रयास गर्छन् तर कुर्सी कम भएकाले कुनै दुई जनाले बस्ने सिट पाउदैनन् । यो खेल जति बढी समयसम्म खेलाउन मन लाग्छ खेलाउन सकिन्छ । यो एउटा रमाइलो खेल हो ।

समूह कार्य

यस अभ्यासको सन्दर्भमा सहजकर्ताले सहभागीहरूलाई बताउन सक्तछ -हामीले आजको अघिल्लो सत्रमा विकासका तरिकाका बारेमा विस्तृत छलफल वा कुरा गरिसकेका छौं । यस सत्रमा हामी ती सरोकारवालाहरूका बारेमा चिन्तन (Reflect) गर्न गइरहेका छौं जसलाई परिवर्तन गराउन कठिन छ ।

- त्यसपछि सहभागीलाई उनीहरू आएको ठाउँ, संस्था वा भौगोलिकताका आधारमा ३-४ वटा समूहमा विभाजन गर्नुपर्दछ । समूह कार्यका लागि फरक फरक ठाउँ तोकिएकोपर्दछ । यस समूह कार्यका लागि समय विभाजन निम्न प्रकारले गर्न सकिन्छ :
 - परिचय, समूह विभाजन, समूह कार्य र कार्य प्रष्ट पर्नका लागि- २५ मिनेट
 - समूहलाई कामको नतिजा बोर्डमा टास्न र अवलोकन गर्न - १० मिनेट
 - पूर्णछलफलका लागि - १० मिनेट

आजको दिनको यस सत्रको समाप्ति यति मै हुन्छ । तर सहभागीले चाहेमा छुट्याइएको समय भन्दा बढी पनि लगाउन सकिन्छ । यस मामिलामा पूर्णछलफलका लागि बढी समय दिन सकिन्छ ।

- समूहले तल दिएअनुसारको कार्य पूरा गर्नका लागि के काम गर्ने प्रष्ट पारिदिनु पर्दछ।
 - समूहले आफ्ना समूहमा रहेका कुनै एक जना वा बढीलाई थाहा भएको कुनै एक भौगोलिक क्षेत्रको छनोट गर्नुपर्दछ जहाँ आफ्नो गैरसरकारी संस्थाले विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ ।
 - त्यसपछि समूहले खबर कागज वा चार्टपेपरको (Chart paper) ठूलो एक पानामा कार्यक्षेत्रको शक्तिनक्सा (Power Map) तयार गर्नुपर्दछ जसमा निम्नलिखित कुरा समावेश गरी देखाउनु पर्दछ ।

क) अवस्था (Position) (बढी शक्तिशालीलाई केन्द्रको नजिक देखाउने)

ख) आकार (size) (बढी ठूलो वृत्तले बढी प्रभावशाली वा वञ्चित र गरीबको जीवनमा परिवर्तन ल्याउन सक्ने क्षमता भएको काम गरिरहेको संस्थालाई बुझाउँदछ)

- सबै समूहले विभिन्न संस्थाहरू बीचको शक्तिसम्बन्ध कस्तो छ भन्ने कुरा आफूले तयार गरेको समूह कार्यमा स्पष्ट रूपमा देखाउनु पर्दछ ।
 - सर्वप्रथम राज्यको अस्तित्व कहाँनेर छ भनेर पहिचान गर्ने । सरकारी निकायलाई बुझाउने प्रतीक चिन्ह (Symbol) दिएर तपाईं आफूले ठानेका मुख्य-मुख्य संस्थाहरूको नाम लेख्ने ।
 - बजारको अस्तित्व कहाँनेर छ ? छुट्टै प्रतीक चिन्ह (Symbol) दिई तपाईंलाई लागेका मुख्य मुख्य बजार सम्बन्धी संस्थाहरूको नाम लेख्नुहोस् ।
 - नागरिक समाजको अस्तित्व कहाँनेर छ ? छुट्टै प्रतीकचिन्ह (Symbol) दिई तपाईंले नागरिक समाजका अभिन्न अङ्ग हुन् भनी ठानेका मुख्य मुख्य समूहको नाम लेख्नुहोस् ।
 - यस क्षेत्रको कुनै भागमा सबैभन्दा नाजुक (Vulnerable) अवस्थाका मानिसहरू बसेका छन् ? अनुमानित जनसंख्या र विभिन्न रङ्ग र प्रतीकचिन्हको प्रयोग गरी त्यस क्षेत्रलाई इङ्कित गर्नुपर्दछ ।
 - तपाईंको आफ्नो संस्थाको अस्तित्व कहाँनेर छ ? यस संस्थाका लागिछुट्टै प्रतीकचिन्ह (Symbol) दिइ लेख्नुहोस् ।
 - प्रत्येक समूहले आफूलाई म्याप बनाउनका लागि यसबाहेक अतिरिक्त नियम तथा मार्गदर्शन आवश्यक छ भन्ने लागेमा तयार गर्न सक्दछन् ।
- उपर्युक्त शक्तिनक्सा (Power map) तयार गर्दा के याद गर्नुपर्दछ भने चिन्हको अवस्थिति र आकारले पहिचान भएका विभिन्न वर्ग अन्तरगतका विभिन्न संस्थाको अन्योन्यश्रित शक्तिसम्बन्ध देखाउँदछ ।

- अन्त्यमा उपर्युक्त शक्ति नक्सा तयार भइसकेपनि एरोले (तिर) तपाईंको आफ्नो संस्थाले अरु संस्था, विभाग र युनिटलाई कतिसम्म प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने कुरा देखाउनुहोस् । धेरै प्रभाव भए ठूलो, थोरै प्रभाव भए अलिक सानो र नाम मात्रको प्रभाव भए सबभन्दा सानो चिन्ह दिनुपर्दछ । जहाँ कुनै प्रभाव छैन कुनै पनि चिन्हको प्रयोग गर्न सकिन्छ । समूहले आफूले काम गर्ने विपन्न समूहका लागिछुट्टै चिन्ह वा भिन्न प्रकारको एरो वा चिन्ह प्रयोग आफ्नो प्रभावको क्षमता देखेनका लागि गर्न सक्दछन् ।
- विविध भौगोलिक परिस्थितिमा काम गर्ने समूह छन् भने उनीहरूलाई कामको प्रकृतिसित मेलखाने सहभागीहरूको अलग समूह बनाई बढी प्रस्ट बनाउने उद्देश्यले शक्ति नक्सा तयार गर्ने समूहकार्य गराउन सकिन्छ । समूह कार्य सकिएपछि सहभागीलाई उनीहरूले तयार गरेको शक्तिनक्सा तालिम हलको विभिन्न भित्तामा टाँस्न लगाउने । त्यसपछि सबै समूहका सहभागीलाई अरु समूहले बनाएर भित्तामा टाँसेका शक्तिनक्साको अवलोकन गर्न लगाउने । यस अवलोकनको समयमा त्यस समूहको एकजना जसले नक्साका बारेमा प्रस्ट पार्नसक्दछ उसले त्यहाँ उपस्थित हुनु आवश्यक हुन्छ । अन्य समूहका कुनै पनि व्यक्तिले कुनै पनि प्रश्न सोध्न सक्छन् । यस बखत उत्तर दिनुपर्दछ ।
- त्यसपछि सबै सहभागीलाई पूर्णछलफलका लागि सत्रमा बोलाउने । सहभागीलाई समूहले तयार पारी भित्तामा टाँसेका आफ्नै वा अरु समूहका नक्सा बारे समीक्षा र टिप्पणी गर्न लगाउने । केही बेर छलफल गर्न दिने । अन्त्यमा सहजकर्ताले केही महत्त्वपूर्ण टिप्पणीका साथ सत्र समापन गर्ने तर्फ लाग्ने । यस टिप्पणीमा सहभागीलाई के कुरामा सचेत गराउनुपर्दछ भने जब हामी कुनै नयाँ क्षेत्रमा विकासको काम गर्नका लागि प्रवेश गर्छौं हामीलाई यस क्षेत्रका बारेमा स्पष्ट पार्ने चित्र, विभिन्न संस्था, विपन्न समूह, उनीहरूको अवस्था, सामाजिक संरचना आदिको वस्तुस्थिति विश्लेषण खास गरी शक्तिसन्तुलन र शक्तिसम्बन्धको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस प्रकारको विश्लेषण गरी काम गरेमा उद्देश्यमा पुग्न सजिलो हुन्छ । स्थानीय तहमा सुशासन कायम गर्न त्यहा रहेका विविध संरचना, उनीहरूको शक्ति, शक्तिसम्बन्ध महत्त्वपूर्ण र जिम्मेवार हुन्छन् । शक्तिसम्बन्ध विश्लेषण नक्सामा एरोले देखाएका कुराले हामीलाई के बुझ्न सहयोग गर्छ भने वास्तवमा हामी शक्तिसम्बन्धमा परिवर्तका लागि काम गर्दैछौं, के हामी शक्तिशालीलाई परिवर्तन गर्न वा दबाव दिन वा प्रभावित गर्न वा जनताको तात्कालिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि मात्र काम गरिरहेका छौं । यी प्रश्न वा विषयले हामी आफैलाई वा हाम्रो संस्थालाई अधिकारमुखी वा आवश्यकतामा आधारित परिप्रेक्ष्यमा काम गर्छन्, प्रष्ट पार्नका लागि सहयोग गर्दछ ।

सत्र – ४ का लागि स्रोत सामग्री

४.१ राज्य, बजार र नागरीक समाजको परिभाषा

सामान्य भाषामा राज्य, बजार र नागरिक समाजको परिभाषा दिन सजिलो छैन । यस सम्बन्धी साहित्यका पुस्तकबाट विभिन्न परिभाषा लिन सकिन्छ । बौद्धिक परिभाषाको प्रवाहविना विकासमा अधिकारमुखी तरिकाको सन्दर्भमा भन्ने हो भने राज्य, बजार र नागरिक समाजको सामान्य अर्थ बुझ्नका लागि केही परिभाषा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

राज्य (State): राज्य भन्नाले त्यस्ता संस्थाहरूलाई जनाउँछ जसको अन्तिम लक्ष्य नागरिकहरूको सेवा गर्नु, उनीहरूका आधारभूत अधिकारहरू सुचिचित गर्नु, जनतालाई सुरक्षाको प्रत्याभूति गराउनु र समाजमा अमन-चैन (Law and Order) कायम राख्नु हो । राज्यको भौगोलिक सीमाको संरक्षण गर्ने अन्तिम अधिकार राज्यमा निहित हुन्छ । यो आधारभूत कार्य उचित रूपले पूरा गर्नका लागि राज्यले देशभरि आवश्यक संरचनाहरूको निर्माण र स्थापना गर्दछ । वर्तमान कालको सरकार (प्रजातान्त्रिक तरिकाले चुनिएको होस् वा अन्य तवरले नियुक्त) एउटा अस्तित्व (Entity) हो जसले माथि उल्लेख गरिएका राज्यका सबै संवैधानिक निकायहरू, सरकारी संस्थाहरूलाई सङ्गठित गर्ने र सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी पूरा गर्ने भूमिका उचित रूपमा निर्वाह गर्दछ । यस अर्थमा सरकार भनेको राज्यको एक अङ्ग हो र यसले मस्तिष्कको काम गर्छ । सरकार समय र आवश्यकताअनुसार परिवर्तनशील हुन्छ ।

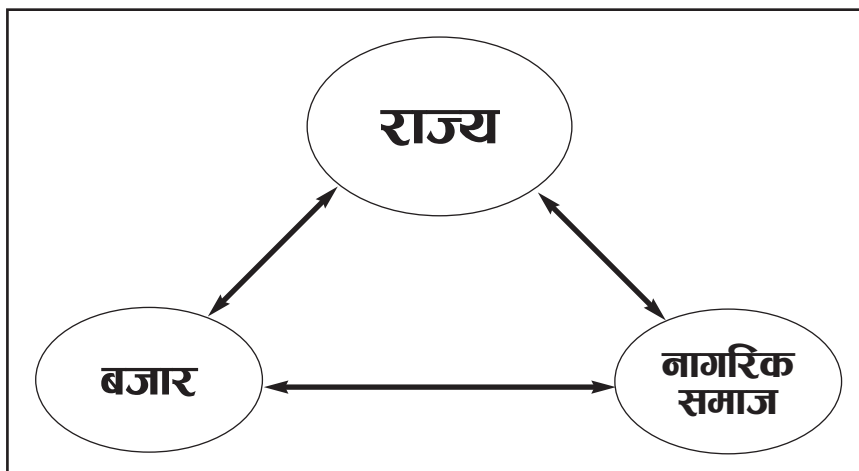
हिन्दू कुश-हिमाली प्रदेशको ग्रामीण क्षेत्रको सन्दर्भमा सबै सरकारी संस्थाहरू सहरी क्षेत्रमा बसेका छन् जस्तै: नगरपालिका लगायत गाउँ विकास समितिहरू (नेपाल), गाउँ पंचायतहरू (भारतमा, उत्तराञ्चल, अरुणाञ्चल, हिमाञ्चल, आसाम), गाउँ परिषद् (भारतको नागल्याण्डमा), गाउँ दरबार (भारतको मेघालयमा) आदि सबै राज्यका अङ्ग हुन् । यसैअनुसार संवैधानिक अङ्ग तथा सरकारी संस्थाहरू जस्तै : सरकारी विद्यालय, अस्पताल आदि सरकारी स्वामित्वमा रहेका संस्थाहरू हुन् । राजनीतिक पार्टीहरू सरकारको अङ्ग हुने प्रयास गर्छन् ।

बजार (Market): बजार शब्दले नाफा कमाउने मुख्य उद्देश्यबाट स्थापना भएका सबै संस्थाहरूलाई जनाउँछ । यी संस्थाले नाफा कमाउने उद्देश्यले सामान उत्पादन गर्दछन्, बिक्री गर्दछन् र यससित सम्बन्धित सेवा बिक्री गर्दछन् । उद्योगहरू जस्तै : बैंक, वित्तीयसंस्थाका साथै सेवामुखी संस्थाहरू सबै बजारका अङ्ग हुन सक्छन् । केही मानिसहरू बजार शब्दको प्रयोग गर्नु भन्दा पनि निजी क्षेत्र भन्न बढी रूचाउँदछन् । यो शब्द पनि स्वीकार गर्न योग्य छ । निजीकरणको यस वर्तमान युगमा केही सरकारी संस्थाहरू पनि जस्तै: सरकारी बैंक, आदिको स्थापना पनि बजारका अन्य संस्था भन्ने नाफा कमाउने उद्देश्यले स्थापना गरिन्छन् । यस्ता संस्थाहरू राज्य र बजारमा आफ्ना शाखाहरू फैलाएर बसेका हुन्छन् । सरकारका नीति, उद्देश्यहरू अगाडि बढाउने अर्थमा यिनीहरू राज्यका पक्षमा हुन्छन् भने नाफा कमाउनु पर्ने अवस्थामा यिनीहरू बजार वा नाफा कमाउने पक्षमा हुन्छन् ।

नागरिक समाज (Civil Society): नागरिक समाज शब्दले औपचारिक वा अनौपचारिक संस्थाहरूलाई जनाउँछ जसको स्थापना सामान्यतया नाफा नकमाउने उद्देश्यले समाजका सदस्यहरूको उन्नति र भलाईका लागि स्थापना गरेको हुन्छ । यस्ता संस्थाहरूको मूलभूत उद्देश्य सामाजिक प्रकृतिका सेवाहरू प्रदान गर्ने र आफूले प्रतिनिधित्व गरेका समुदायको अधिकारको रक्षा गर्नु हो । सबै गैर-सरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था, उपभोक्ता समूह (group), सङ्घ, सञ्जाल र स्वबलम्बी समूह नागरिक समाजको श्रेणी अन्तरगत पर्दछन् । जब स्वाबलम्बी समूहको साभा वा सर्वहिताय वा कल्याणको उद्देश्य हुन्छ तब यस्ता स्वाबलम्बी समूह जस्तै : भारतको (SEWA) पनि नाफा कमाउने व्यवसायको रूपमा सञ्चालन हुन सक्तछ, । तसर्थ **नागरिक समाज** र **बजार**को बीचमा उभिएका हुन्छन् । न यता न उताका हुन्छन् । त्यसकारण यी तीनवटा शब्दमा भिन्नता पनि छ र कुनै कुनै अवस्थामा यी शब्दको आशय खप्टिएको पनि हुन्छ ।

४.२ सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन: राज्य सबैभन्दा शक्तिशाली रूपमा

यस भन्दापूर्व सत्रहरूमा अधिकार सम्बन्धी सवाललाई समाजमा शक्तिसंरचना बीच के सम्बन्ध छ भन्ने कुरा देखाइएको थियो । त्यस कारण पहिले व्याख्या गरेअनुसार अधिकार लागि कार्य गर्नका लागि के कुरा जान्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ भने के कस्तो सन्दर्भमा कति शक्तिशाली छन्, शक्तिसंरचनामा कसको कति पकड छ भन्नेमा जानकारी राख्नुपर्दछ । समाजमा शक्तिको स्वरूप अदृश्य र अस्थिर हुन्छ । शक्ति समय र परिस्थितिअनुसार परिवर्तनशील रहन्छ । तलको रेखाचित्रमा कस्तो परिस्थितिमा शक्ति राज्यमा निहित हुन्छ भन्ने कुरा जानकारीका लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

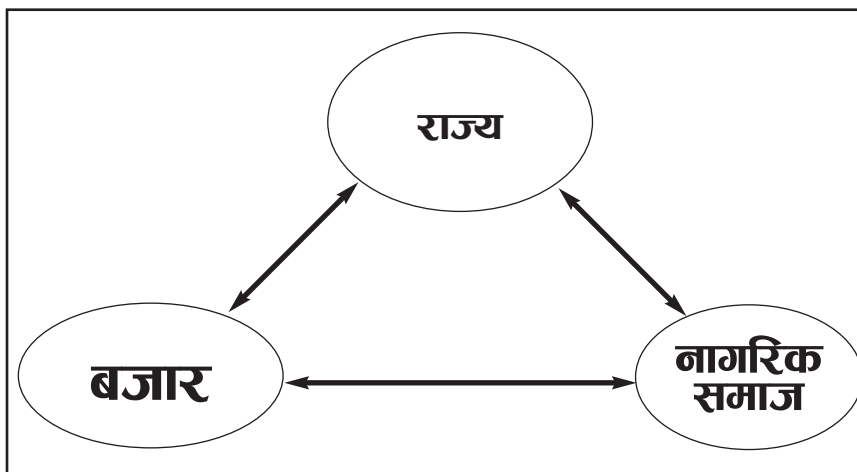
- यस रेखाचित्रमा राज्यलाई धेरै शक्तिशाली देखाइएको छ । एक तन्त्रीयशासन प्रणाली भएका देशहरूमा सामान्यतया यस्तो खालको परिस्थिति हुन्छ जहाँ शासक वर्गको सबै संस्थाहरू र संयन्त्रमाथि नियन्त्रण हुन्छ । (जस्तै-राजतन्त्र, निरंकुशतन्त्र, सैनिक शासन तानाशाही तन्त्र आदि)।
- यस्तो परिस्थितिमा नागरिक समाज धेरै कमजोर हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा सरकारी संयन्त्रमाथि नागरिक समाजले नियन्त्रण गर्न सक्तैन ।
- बजार पनि कमजोर हुन्छ । यदि यस्तो परिस्थितिमा बजार राज्यको संयन्त्रसित मिल्दछ जसले गर्दा नागरिक समाजलाई अझ बढी कमजोर बनाउन सक्तछ ।

यो एउटा शक्तिको खेल हो जुन राज्यले नियन्त्रण गर्दछ । यस्तो अवस्थामा राज्यसंयन्त्र नागरिक समाजका मानिसहरू शासन प्रणाली सञ्चालन गर्न पनि संलग्न हुन सक्दछन् । तर शासन सञ्चालन प्रणाली बढो बुद्धिमानीपूर्वक सङ्गठित गरिएको हुन्छ ताकि अन्ततः यसले राज्यसंयन्त्रलाई नै प्रवर्द्धन गरोस् र नागरिक समाजलाई कमजोर बनाओस् । जब कुनै व्यक्ति मन्त्रीबाट हटाइन्छ तब ऊ नागरिक समाजलाई बलियो बनाउने भूमिका खेल्न सुरु गर्दछ ।

यदि कुनै विकासे कार्यकर्ताले सरोकारवालालाई (Stakcholders) आफ्नो अनुभव वा समझदारीको आधारमा यस प्रकारको रेखाचित्र बनाउन लगायो भने उसले वास्तविक ठाउँ, जिल्ला र राज्य माथि उल्लेख भएको अवस्थामासित मिल्ने खालको वस्तुस्थिति पाउन सक्दछ । माथिको सत्रमा बनाएको शक्तिनक्सा (Power map) नै विकासे कार्यकर्ताका लागि अधिकारमुखी तरिका र गरीबको अधिकारका बारेमा छलफल सुरु गर्ने विषयवस्तु बन्न सक्छ ।

४.३ सामाजिक संरचनामा शक्ति सन्तुलन: बजार सबैभन्दा शक्तिशाली रूपमा

पूर्व उल्लेख भएको रेखाचित्र भै तल दिइएको रेखाचित्र पनि सिकाइको साधनको (TOOL) रूपमा तयार गरिएको हो । यस रेखाचित्रले कुनै देश वा राज्यको वास्तविक जीवनको वस्तुस्थितिलाई देखाउन सक्तैन । यद्यपि वर्तमान युगमा जीवनयापनका लागि बजार एक अपरिहार्य शक्तिशाली तत्वको रूपमा रहेको कुरा सबैले नस्विकारी विकल्पै छैन । यो वर्तमान समयको वास्तविकता हो । अझ बढी भन्नुपर्दा आधुनिक प्रविधिको विकासले (खास गरी सञ्चार) बजार लाई आफ्नो एउटा छुट्टै संसार सिर्जना गर्न सहयोग गरेको छ । बजारलाई राज्यको सीमाले छेकेको छैन । खुला बजार, विश्व बजार आदि धारणाको विकास भइरहेको छ । तल उल्लेख गरिएको रेखाचित्रले बजारको शक्तिको वास्तविक स्थितिलाई देखाउन सक्तैन । यद्यपि यसले छलफल प्रक्रियालाई अघि बढाउन भने अवश्य सहयोग गर्दछ साथै महत्त्वपूर्ण अर्थ राख्छ ।

- यस रेखाचित्रमा बजारलाई बढी शक्तिशाली देखाईएको छ । सामान्यतया यसमा परिस्थिति यस्तो हुन्छ जहाँ नीति नियमहरू अनियन्त्रित र खुल्ला बजारले सञ्चालित गरेको हुन्छ ।
- यस्तो परिस्थितिमा राज्य र नागरिक समाज दुबै कमजोर हुन्छन् । वास्तवमा यो अवस्था बजारले “राज्य भन्दा माथि” (supra-state) सिर्जना गरेको कारणले राज्यले आफ्नो सार्वभौमिकता पनि गुमाउँछ र कहिलेकाहीँ आफ्नै राज्य सीमाभित्र पनि आफ्नो निर्णय र शक्ति लागु गर्न सक्दैन । बजार

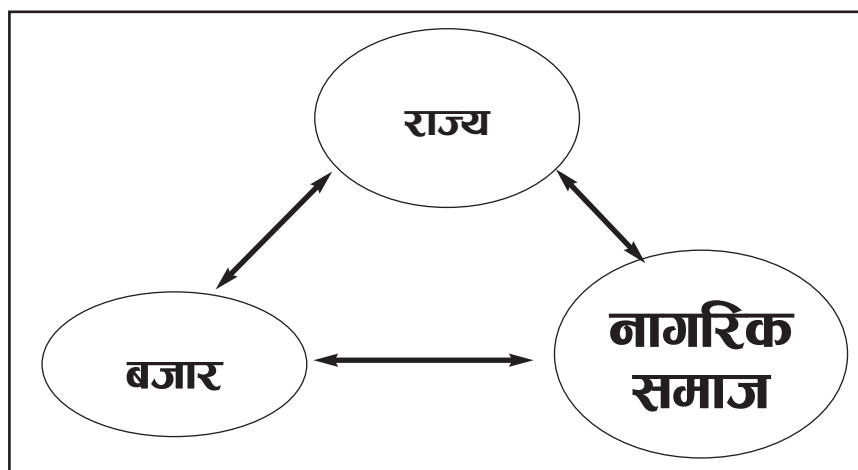
राज्यको नियन्त्रणभन्दा बलियो र माथि हुन्छ ।अहिले विश्व व्यापार सङ्गठनको (WTO) वर्चस्व अर्थात् बजार माथिको नियन्त्रणको वस्तुस्थिति यसको उदाहरण हो । यसरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार कम्पनीहरूको शक्तिमा वृद्धि हुँदै जान्छ र राज्यको शक्ति विस्तारै क्षीण हुँदै जान्छ ।

- यस्तो परिस्थितिमा राज्यले चाहेर पनि नागरिक समाजलाई शक्तिशाली बनाउन सक्दैन । बजारले नीति निर्माण प्रक्रियामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले प्रभाव पार्छ । नीति निर्माताहरूलाई थोरै धनी मानिस वा कम्पनीहरूले आफ्नो फन्दामा पार्छन् ।
- यस प्रकारको समाजमा अधिकारमुखी सुशासनको नमूना सम्भव हुँदैन । समाजमा हरेक कुरा पैसासँग गासिएका हुन्छन् । शक्तिलाई पैसाले नियन्त्रित गरेको हुन्छ ।

धनी मुलुक तथा कम्पनीहरूले विश्व व्यापीकरणको नाममा सिर्जना गरेको यो परिस्थिति संसारभरिका देशहरूका लागि वर्तमानको नकारात्मक परिणाम हो । हिमाली सन्दर्भमा यस्तो बजारबाट नियन्त्रित विश्व व्यापीकरणले आर्थिक रूपले विपन्न समुदायलाई नराम्रो असर गर्ने कुरा निश्चित छ । त्यसकारण सामुदायिक वकालतकर्ताहरूले यस विषयमा जनतामा विवेचनात्मक चेतना जगाउन सकेमा पहाडी भेकमा बसोबास गर्ने समुदायमा विश्वव्यापीकरणको छनोट गर्ने (selective attitude) वा नगर्ने भन्ने खालको प्रवृत्तिको विकास हुन सक्छ । पूर्व सत्रमा व्याख्या गरेको शक्ति विश्लेषण नक्सा भैं यहाँ पनि आफूले काम गर्ने गरीब जनताको जीवनमा त्यस्ता बजारका कुन् कुन् तत्त्वले हानी गर्छ स्पष्ट रूपमा पहिचान हुने गरी शक्तिनक्सा (power map) बनाउन सहजकर्ताले सहभागीहरूलाई सहयोग गर्नुपर्दछ । यस प्रकारको अभ्यासले सहभागीलाई समुदायमा वकालती प्रक्रिया थालनी गर्दा कुन् र कस्ता समूहमा वा संस्थालाई लक्षित गरी कार्य गर्ने भन्ने विषयमा विचार गर्न उत्प्रेरणा जगाउने (brainstorming) कार्यको धरातल तयार गर्न ठूलो सहयोग पुग्नसक्छ ।

४.४ सामाजिक संरचनामा शक्तिसन्तुलन: सबभन्दा शक्तिशाली रूपमा नागरीक समाज

राज्य र बजार दुबैको जननी नागरिक समाज हो । परिणामस्वरूप राज्य र बजार कुनैमा पनि आफ्नो भूमिका नभएको व्यक्ति नागरिक समाजको एक भागको रूपमा रहन्छ । परिवारलाई नागरिक समाजको आधारभूत एक इकाईको रूपमा हेर्न सकिन्छ । यद्यपि सबै देशमा जनसङ्ख्याको ८० प्रतिशत जनता कुनै न कुनै प्रकारले नागरिक समाजमा रहेका भए तापनि धेरै ठाउँमा उनीहरू कमजोर भएका हुन्छन् । राज्य र बजारले नागरिक समाजलाई सधैंभरि कमजोर तुल्याउन “फुटाएर शासन गर” भन्ने परम्परागत रणनीति अपनाएको हुन्छ । नागरिक समाज दुई पक्ष (राज्य र बजार) भन्दा शक्तिशाली भयो भने यसले दुबै पक्षमाथि नियन्त्रण गर्न सुरु गर्नसक्छ । यो कुरा सत्ताधारी वा शक्तिशालीहरूका लागि स्वीकार्य हुँदैन ।

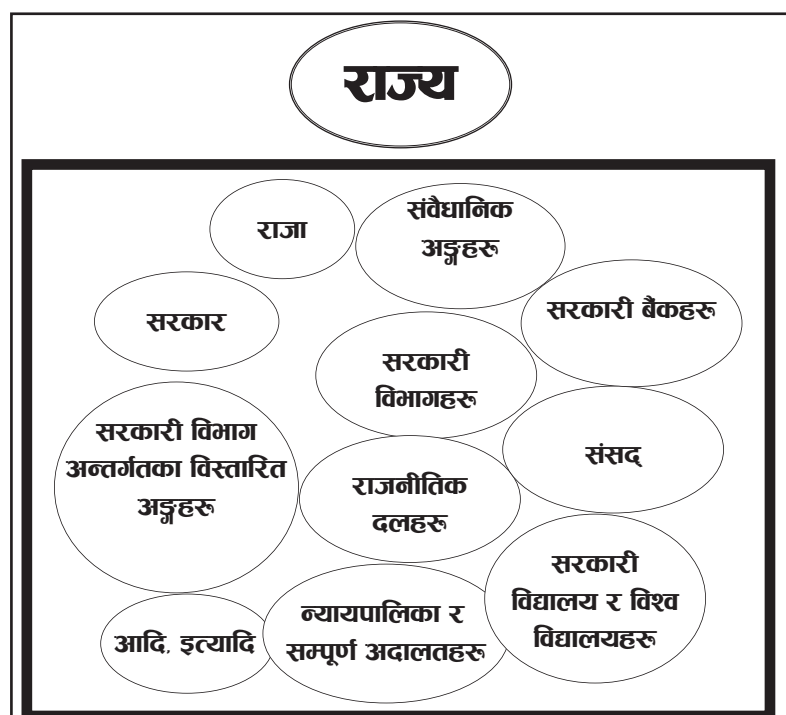
- यहाँ नागरिक समाजलाई, राज्य र बजार भन्दा तुलनात्मक रूपमा बढी शक्तिशाली देखाइएको छ । सिद्धान्ततः यस्तो परिस्थितिको विकास हुनका लागि नागरिक आफ्नो अधिकारप्रति अत्यन्त सचेत हुनुपर्दछ र राज्य र बजारले सार्वजनिक कार्य व्यवस्थापन प्रक्रियामा जनअनुकूल तरिका अपनाएको छ भन्ने कुरामा निश्चिन्त भएको हुनुपर्दछ । परिणामस्वरूप राज्य संयन्त्रले जनता नै राज्यले सञ्चालन गर्ने सबै क्रियाकलाप तथा नीति निर्माणका स्रोत हुन् र सर्वोपरी हुन् भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछ ।
- यस्तो अवस्थामा राज्य र बजार वास्तवमा कमजोर चाहिँ हुँदैनन् बरु जनताप्रति उनीहरू बढी जवाफदेही हुन्छन् किन भने उनीहरूले जनताका अधिकार नकार्न सक्तैनन् ।

आज हामी नागरिक समाज आन्दोलनको (movement) युगमा प्रवेश गर्दै छौं किन कि यस युगलाई नागरिक आन्दोलनको युग पनि भन्दछन् । यो आन्दोलन प्रजातान्त्रिक सिद्धान्तमा आधारित भएको हुँदा यसलाई कसैले पनि रोक्न सक्तैन । रचनात्मक र जवाफदेही नागरिक समाज कहिल्यै पनि हानिकारक हुन सक्तैन । बरु यसले आफ्नो वरिपरि रहेको सामाजिक संरचनालाई नियन्त्रण जनतालाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर गर्दछ । प्रजातान्त्रिक समाजको लक्ष्य पनि यही नै हो ।

४.५ विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू - राज्य

(नेपालको उदाहरण)

राज्यको तरिका व्याख्या गर्नका लागि तलको उदाहरण सहभागीको सिकाइको सामग्रीको रूपमा दिइएको छ । यो उदाहरण एउटा समष्टीगत मात्र हो किन कि यसमा राज्यलाई राष्ट्रिय स्तरमा मात्र हेरिएको हुन्छ न कि क्षेत्रीय वा स्थानीय तहमा । कसैले आफ्नो वास्तविक परिस्थितिका आधारमा विश्लेषण गरेको खण्डमा यो भन्दा विशेष गहिराइमा पुग्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि सरकारी विभाग वा न्यायपालिका अन्तरगतका विभागहरू र न्यायपालिकाका हरेक तहका शाखाहरूको विस्तारमा सूची तयार गर्न सकिन्छ ।

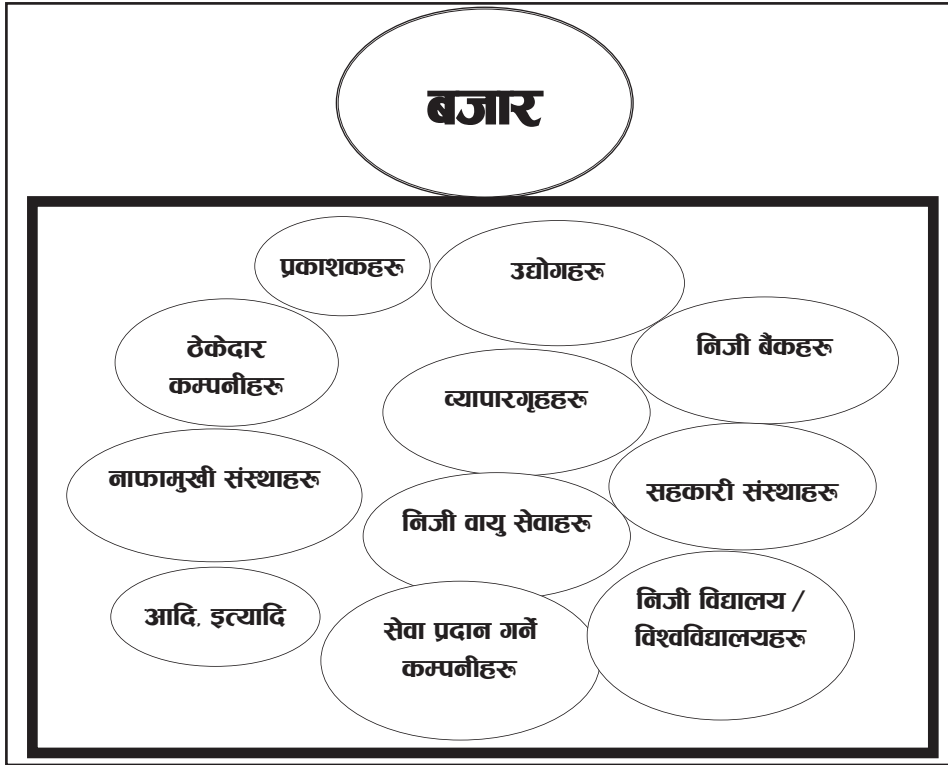
- कहिलेकाहीं राजनीतिक दलहरूलाई पनि नागरिक समाजको संस्थाका रूपमा देख्न सकिन्छ । उनीहरू गरीब जनताका पक्षमा धेरै बोल्छन् । यस कारण कसै कसैले राजनीतिक दललाई नै नागरिक समाजका रूपमा पनि लिने गरेको पाइन्छ । यदि राजनीतिक दलको अन्तिम लक्ष्य हेर्ने हो भने उनीहरूले कुनै न कुनै दिन सरकार सञ्चालन गर्न सक्छन् । राजनीतिक दलको अन्तिम लक्ष्य भनेको सरकारमा पुग्ने नै हो । त्यसकारण राजनीतिक दललाई पनि पूर्व सत्रमा व्याख्या गरेअनुसार राज्यको एउटा विस्तारित रूपमा लिन सकिन्छ । यदि कुनै राजनीतिक दलले सरकार बनाउने उद्देश्य नराखी काम गर्छ, गरीब तथा छेउलगाईएका जनताको पक्षमा आवाज उठाउँछ भने यस्ता दललाई नागरिक समाजको एक भागको रूपमा लिन सकिन्छ ।
- राज्यले प्रवर्द्धन गरेका नाफामुखी व्यवसायिक संस्थाहरूलाई (profit making entities) निर्णय गर्ने र कार्यसम्पादनका लागि केही हदसम्म स्वायत्तता प्रदान गरिएको हुन्छ । यद्यपि यीनीहरू आफ्ना सरकारबाट अति प्रभावित हुन्छन् । (खास गरी दक्षिण एसियाली मुलुकमा) । कहिलेकाहीं यी संस्थाहरू राज्यका विभाग (Regular state Department) भन्दा पनि बढी तानाशाही प्रवृत्तिका हुन्छन् । त्यसकारण राज्यद्वारा प्रवर्द्धन गरिएका संस्थाहरूलाई राज्यकै एक भागको रूपमा ग्रहण गर्नु उचित हुन्छ भन्ने सल्लाह दिइन्छ खास गरी शक्तिविश्लेषणका उद्देश्यका लागि ।

४.६ विभिन्न वर्गमा संस्थाहरू - बजार

(नेपालको उदाहरण)

यो उदाहरण पनि सिकाईका उद्देश्यले तयार पारिएको हो । बजारको उत्पत्ति धेरै संस्थाको एक जटिल संस्थागत संरचनाले (set up) भएको हुन्छ जुन सबै संस्थाको गणना गर्न सकिँदैन । सामान्यतया जनताका अधिकारसँग सम्बन्धित सबै खराबीहरूका लागि राज्य जवाफदेही हुन्छ भन्ने धारणा छ । पूर्वकालमा जनतालाई सेवा तथा सुविधाहरू प्रदान गर्नु राज्यको जवाफदेहिता हुन्थ्यो भने अहिले जनतालाई त्यस्ता सेवा बजारले प्रदान गरिरहेको छ । यो आजको वास्तविकता हो । त्यसकारण बजारसँग सम्बन्धित संस्थाहरूको सावधानीपूर्वक विश्लेषण हुनु आवश्यक छ । यो शक्तिको खेल राम्रोसँग नबुझी हुँदैन । यो तल दिएको उदाहरणलाई कुनै निश्चित सूक्ष्म (micro location) स्थानको सन्दर्भमा काम गर्न वास्तविक जीवन परिस्थितिका आधारमा विश्लेषण गर्नका लागि उपयुक्त हुन सक्तछ ।

- सबै व्यक्तिगत नाफामुखी कम्पनीहरू बजारको छाता अन्तरगत पर्दछन् भन्ने कुरा विर्सन हुँदैन । तर यस्ता सबै सङ्घसंस्थाहरू नागरिक समाजको एउटा भाग हुन् । उदाहरणका लागि सबै ट्याक्सी कम्पनीहरू बजारको एक हिस्सा हुन् । तर ट्याक्सी व्यवसायीहरूको सङ्गठन नागरिक समाजको एक भाग हुने । त्यसकारण यस्ता सङ्घसंस्थाहरूले खालि नाफामा मात्र ध्यान दिनु हुँदैन । यसका साथै उनीहरूले सामाजिक जिम्मेवारी पूरा गर्ने कुरामा पनि ध्यान दिनु पर्दछ ।
- कहिलेकाहीं एउटै व्यक्तिले पनि फरक फरक भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । यस्तो अवस्थामा व्यक्ति भन्दा उसको भूमिकाको वर्गीकरणलाई महत्त्व दिन सकिन्छ । उदाहरणका लागि एकजना सांसद् उसको क्षेत्रमा कार्यरत गैर-सरकारी संस्थाको सक्रिय सदस्य हुनसक्छ र साथसाथै सहरमा उसको आफ्नो व्यापारगृह पनि हुनसक्छ । त्यसकारण उसले खेल्ने भूमिका व्यक्ति स्वयंप्रति नभई राज्य, बजार अथवा नागरिक समाजप्रति हुन्छ । त्यस्तै गरेर परिवार सदा नागरिक समाजको एक हिस्सा हो । तर पनि सम्बन्धित कार्य सम्पादन गर्दा परिवारका सदस्यहरूले विभिन्न भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । त्यसैले व्यक्ति आफै नभई उसले खेल्ने भूमिकाको वर्गीकरण गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा नबिर्सनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

४.७ विभिन्न वर्गमा संस्थाहरु- नागरिक समाज

(नेपालको उदाहरण)

नागरिक समाजले जनताको सबैभन्दा ठूलो भागलाई ओगटे पनि यो अरू दुई क्षेत्र जस्तो ठूलो संस्थागत संरचनाको (Set up) रूपमा विकसित हुन सकेको छैन । सबै परिवार नागरिक समाजका अङ्गहरू हुन् । तर परिवार भन्दा बाहिर सङ्गठित नभएसम्म यिनीहरूले कुनै पनि महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्न सक्तैनन् । कुनै पनि देशको राज्य प्रणाली र वास्तविक प्रजातन्त्रको तहले नागरिक समाजमुखी संस्थाहरूको संख्या र भूमिकालाई निर्धारण गर्दछ । अधिकांश हिमाली देशमा प्रशस्त नागरिक समाजका संस्थाहरू भर्खर भर्खर देखा पर्न थालेका छन् । तल प्रस्तुत भएको रेखाचित्रले सहभागीको आफ्नो देश वा क्षेत्रका नागरिक समाजका संस्थाहरूको अवस्थाका बारेमा केही जानकारी दिन्छ ।

- नाफामुखी तथा नाफारहित संस्था सम्बन्धी छलफलको महत्त्वपूर्ण विषयवस्तु हो । धेरै मानिस के तर्क गर्छन् भने नागरिक समाजले पनि नाफा कमाइरहेका छन् । नाफा कमाए पनि यसमा आधारभूत भिन्नता छ । यो भिन्नता भनेको उनीहरूको काम गर्ने प्रक्रिया नाफा नकमाउने भएपनि स्वतः नाफा आर्जन हुन सक्छन् । तर बजारको जस्तो सामान बिक्री गर्ने उद्देश्य नै नाफा कमाउने जस्तो भने हुँदैन । बजारमुखी संस्थाहरूको प्राथमिकता नै नाफा कमाउने हो भने नागरिक समाजको समाज सेवा गर्ने हो । अप्रत्यक्षरूपमा नाफा भए पनि उद्देश्य नाफा कमाउने होइन । उदाहरणका लागि एउटा गैरसरकारी संस्थालाई प्रतिस्पर्द्धाका आधारमा छनोट गरी अनुसन्धानको कार्य गर्न जिम्मेवारी दिएको हुन्छ भने उसको प्रमुख उद्देश्य काम राम्रो गर्ने हुन्छ व्यापार होइन । यद्यपि त्यस संस्थाले काम सकेपछि केही पैसा बचाउन सक्तछ । यस मामिलामा बचत भएको पैसा संस्थाका सदस्यहरूलाई बाँडिदैन । अर्को कुरा नाफामुखी परामर्शदात्री संस्था (Consulting firm) वा कम्पनीले पनि यस्ता अनुसन्धान कार्य सम्पादन गर्न सक्छ । परामर्शदात्री संस्थाले बचत रकम कानुनी रूपमा नै सदस्यहरू

बीच बाँडफाँड गर्न सक्छ । यसरी आएको रकम नै कम्पनीको स्थापना कालमा लगानी गरेको प्रतिफल हुन्छ ।

- याद गर्नु पर्ने कुरा के छ भने गैरसरकारी संस्था वा सामुदायिक संस्थाको प्रवर्द्धनका लागि पनि लगानी गर्नु पर्ने हुन्छ । केही व्यक्तिहरूमा दानभावना भएको ले यस्ता संस्थाका लागि परोपकारको उद्देश्यले पैसा दिन चाहन्छन् । यी सबै अवस्थामा हेर्दा के पाइन्छ भने निश्चित रूपमा विभिन्न वर्गमा पर्ने संस्थाहरूको बीचमा अन्तरसम्बन्ध तथा केही न केही समानता अवश्य रहन्छ ।

